

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО
ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Ілони ГАЙДАШ

4 курсу, денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Віталій КАРПЕНКО

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент

Олександра КУЗЬО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« 1 » травня 2023 р., протокол № 11

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

Гайдаш І. Соціально-психологічні особливості впливу сімейного виховання на формування особистості підлітка

Робота присвячена вивченню соціально-психологічних аспектів впливу сімейного виховання на формування особистості. Авторка доводить, що на формування особистості підлітка впливають внутрішні (спадкові) та зовнішні чинники: соціальне середовище, навколишнє підлітка, відносини з батьками, соціальний статус у колективі однолітків, соціальні ролі підлітка, академічна успішність, сформованість провідної діяльності, а також період творчості. На основі отриманих емпіричних даних та проведення математичного аналізу нею були отримані кореляційні зв'язки, на основі яких авторка робить висновки про те, що підлітки, які виховуються сім'ях з ліберальним стилем, гіперпротекцією, ігноруванням потреб підлітка, надмірністю обов'язків, недостатністю заборон, розширенням сфери батьківських почуттів, виховною невпевненістю схильні до більш позитивного бачення свого «Я», тоді як підлітки з авторитарних та індиферентних сімей, а також із сімей з такими порушеними стилями сімейного виховання як гіпопротекція, недостатність обов'язків, мінімальність санкцій, фобія втрати дитини, винесення конфліктів між подружжям у сферу виховання схильні до більш негативного самоствавлення.

Ключові слова: самоствавлення, сімейне виховання, стилі виховання, підліток, формування особистості.

ABSTRACT

Haydash I. Socio-psychological features of the influence of family education on the formation of a teenager's personality

The work is devoted to the study of socio-psychological aspects of the influence of family upbringing on personality formation. The author proves that the formation of a teenager's personality is influenced by internal (hereditary) and external factors: the social environment, the teenager's surroundings, relations with parents, social status in the group of peers, social roles of the teenager, academic success, the formation of leading activities, as well as the period of creativity. Based on the received empirical data and mathematical analysis, she obtained correlations, on the basis of which the author concludes that teenagers who are brought up in families with a liberal style, hyperprotection, ignoring the needs of the teenager, excessive responsibilities, insufficient prohibitions, the expansion of the sphere of parental feelings, educational insecurity are inclined to a more positive vision of their "I", while teenagers from authoritarian and indifferent families, as well as from families with such disturbed styles of family education as hypoprotection, lack of responsibilities, minimal sanctions, phobia the loss of a child, bringing conflicts between spouses into the sphere of education are prone to a more negative self-attitude.

Key words: self-determination, family upbringing, upbringing styles, teenager, personality formation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА В УМОВАХ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ.....	8
1.1. Особливості соціально-психологічного розвитку дітей підліткового віку.....	8
1.2. Чинники формування особистості підлітків	17
1.3. Взаємозв'язок сімейного виховання та формування особистості підлітків	25
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	35
2.1. Організація та методики емпіричного дослідження.....	35
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів отриманих даних	38
2.3. Практичні рекомендації щодо гармонізації сімейних відносин	47
Висновки до розділу 2.....	61
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Науково доведено, що сім'я, як найближче оточення людини є традиційно головним інститутом розвитку і виховання особистості. Набуті знання, вміння та навички в родині, закладають успішність людини протягом всього її життя. Також беззаперечною є важливість родини в тому, що саме в цьому соціальному осередку дитина проводить найбільше часу, і за тривалістю свого впливу жоден інший інститут соціалізації особистості не може порівнятися. Так, батьками закладаються основи і до початку шкільного навчання, можна сказати, що особистість вже сформована на половину. Так, з кожним роком дитина дорослішає, змінюється її ставлення до дорослих і них до неї, змінюється ситуація розвитку та провідна діяльність, але вплив батьків при цьому залишається досить вагомим.

Підлітковий вік, як перехідний період між дитинством та дорослішанням, характеризується зміною значущості та особливостей взаємовідносин з соціальним середовищем та оточуючими. Всі поведінкові прояви в означеному віці визначаються зміною місця підлітка в соціумі в цілому та конкретними соціальними обставинами. Дитина вступає в нові для неї відносини з дорослими, змінюється їх сприйняття соціуму, соціальне становище та місце в структурі соціальних відносин. Для батьків підліток ще є дитиною, проте на нього покладаються вже більші обов'язки. Разом з тим, значущі дорослі є основним орієнтиром, прикладом для наслідування, що вчать дітей підліткового віку взаємодіяти зі світом на «рівних» правах.

Однією з найважливіших потреб перехідного віку стає потреба у визволенні з-під контролю та опіки батьків, вчителів, дорослих взагалі, і, навіть, від встановлених ними правил і порядків. Проте і у цьому віці найвпливовішим чинником розвитку залишається сім'я. Умови сімейного виховання, що також характеризуються родом занять батьків, їх соціальним становищем, матеріальним та освітнім рівнями, значною мірою впливають на формування особистості дитини та її життєвий шлях.

Означені характеристики сімейного виховання можна назвати як опосередковані. Також до таких умов можна віднести й внутрішню сімейну атмосферу. Так, якщо батьки думають, що підліток чогось не бачить або не розуміє (мається на увазі «сварки за зачиненими дверима», адикції чи ще якісь негативні аспекти, які часто можуть залишатися поза межами уваги оточуючих), то це уявлення хибне. Немає практично жодного психологічного чи соціального аспекту поведінки дітей підліткового віку, який не залежав би від умов сімейного виховання у теперішньому чи минулому, в даному визначенні може змінюватися лише характер цієї залежності.

Тобто, значний вплив на особистість підлітка надає стиль його взаємин із батьками, який лише частково зумовлений їхнім соціальним становищем. В даний час є чимало досліджень, в яких аналізуються різні аспекти впливу сім'ї на дитину.

Проблема сімейного виховання, та ролі сім'ї у становленні особистості розглядалася у багатьох дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів та педагогів, зокрема Л. Виготського, Г. Костюка, П. Лесгафта, Д. Локка, І. Песталоцці, М. Пирогова, В. Сухомлинського, К. Ушинського, С. Шацького та інших. Вагомий внесок у дослідження проблеми розвитку особистості, в тому числі і підліткового віку, в сім'ї та вплив характеру взаємовідносин між батьками та дітьми на їх формування зробили такі вчені, як Д. Баумрінд, А. Варга, Л. С. Виготський, В. Гарбузов, А. Гречишкіна, Д. Ельконін, Е. Еріксон, О. Леонтьєв, Е. Маккобі, Л. Рубінштейн, Е. Соколова, І. Г. Чеснова та інші.

Проте, враховуючи значні суспільно-політичні, економічні та соціальні зміни в суспільстві, розвиток теорії та практики психології та педагогіки, а також в певній мірі зниження престижу сім'ї як соціального інституту зумовили вибір теми дослідження, а саме: *«Соціально-психологічні особливості впливу сімейного виховання на формування особистості підлітка»*.

Мета дослідження – на основі теоретичного вивчення проблеми, проаналізувати вплив особливостей сімейних відносин на розвиток особистості підлітка.

Відповідно до мети роботи визначено такі **завдання**:

1. Охарактеризувати психосоціальні особливості дітей підліткового віку та чинники, що впливають на їх розвиток.
2. Проаналізувати взаємозв'язок сімейного виховання та формування особистості підлітків.
3. Провести емпіричне дослідження впливу сімейного виховання на формування особистості підлітка.
4. Розробити практичні рекомендації щодо гармонізації сімейних відносин.

Об'єктом дослідження є формування особистості підлітка.

Предметом дослідження є формування особистості підлітка під впливом сімейного виховання.

Гіпотеза дослідження. Особливості сімейних взаємовідносин та стилю сімейного виховання має пряий вплив на ставлення підлітка до себе як до особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи єдності свідомості та діяльності (К. Абульханова-Славська, І. Бех, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, В. Татенко та ін.), детермінізму в аспекті провідної ролі сім'ї у формуванні особистості (О. Бондаренко, Л. Виготський, З. Карпенко, Є. Коваленко, ІК. Роджерс, Л. Славіна, та ін.); вітчизняні та зарубіжні концепції впливу та виховного впливу (І. Бех, О. Бодальов, М. Боришевський, Є. Доценко, С. Кондратьєва, В. Куликов, Д. Мак Грегор, А. Панасюк, В. Роздобудько, М. Савчин, О. Сидоренко, П. Таранов та ін.).

Теоретична новизна полягає в узагальненні та синтезі наукових підходів до питання впливу сімейного виховання на формування особистості підлітка.

Практичне значення визначається проведенням емпіричного дослідження, що дозволить підтвердити або спростувати гіпотезу, а також розробити рекомендації щодо гармонізації міжособистісних стосунків підлітків з батьками, які можуть бути використані спеціалістами психологічної служби закладів загальної середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети та завдань кваліфікаційної роботи було використано комплекс методів:

- *теоретичні*: аналіз, узагальнення, систематизація ідей з наукової літератури з метою розкриття базових понять дослідження, визначення особливостей особистості дітей підліткового віку та впливу сім'ї на їх формування;

- *емпіричні*: тест-опитувач самоствалення В. Століна, С. Пантілеєва; опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» Е. Ейдемільера; опитувальник «Стратегії сімейного виховання» З. Степанова; статистичні процедури обробки даних (кореляція Спірмена).

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний зміст роботи викладено на сторінці. Робота містить додатки на сторінку. Загальний обсяг магістерської роботи складає 71 сторінк1.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА В УМОВАХ РОДИННОГО ВИХОВАННЯ

1.1. Особливості соціально-психологічного розвитку дітей підліткового віку

Традиційно підлітковий вік вважається основним перехідним періодом від дитинства до дорослості. В емоційній, психічній, інтелектуальній сферах особистості відбуваються значні якісні зміни, що визначаються нерівномірним та інтенсивним ростом та розвитком дитини, особистісними психологічними та соціальними новоутвореннями тощо. Означені особливості є основою формування нового рівня самосвідомості, довірливого та рівноправного спілкування з ровесниками та дорослими, а також потреба у самоствердженні.

Такі умови дозволяють виділяти підлітковий вік, як особливу демографічну, соціально-психологічну групу з типологічними характерними для неї особливостями, нормами, цінностями, специфікою поведінки, що створюють свого роду субкультуру, [9, с.107], що у свою чергу впливає на і на особливості становлення особистості в цілому.

На сьогоднішній день немає єдиного підходу до чіткої межі визначення вікових меж даного періоду. Так, дослідження минулого століття, найчастіше визначають, що цей період припадає починається у 12-13 років і закінчується у 14-15 років [23; 26], при цьому більшість дослідників сучасності вказують на вікові межі у рамках 10/11 років – 14/15 років [27; 29; 30].

Аналізуючи наукову літературу, можна визначити такі основні фактори для періодизації вікових меж:

- паспортний (хронологічний вік), тобто кількість прожитий людиною років;
- біологічний та фізіологічний (стан організму та різних його підсистем);
- психологічний (рівень розвитку психічний процесів).

- соціально-педагогічний (відповідність рівня соціальної поведінки, знань, вмінь та навичок, прийнятих у суспільстві відповідно до умовних норм вікового періоду);

Характеризуючи підлітковий вік прослідковується певна нерівномірність, гетерохронність розвитку, який визначається за критеріями різних вікових періодів. Причому у даному віці гетерохронність проявляється у таких аспектах:

- інтеріндивідна (різниця між підлітками одного віку).
- гендерна (нерівномірність розвитку хлопчиків і дівчат, що пов'язують з фізіологічними особливостями розвитку).
- інтраіндивідна (характеристика кожного окремого підлітка) [31, с.85].

Узагальнюючи наукові підходи, охарактеризуємо особливості підліткового віку відповідно до основних факторів періодизації меж.

Відповідно до паспортного (хронологічного віку) для нашого наукового дослідження ми обираємо віковий критерій підліткового 10/11 – 14/15 років, що характеризує нижню межу як перехід з молодшої ланки школи до середньої та верхньою межею у 14/15 років (перехід до старшої школи).

У фізіологічному аспекті, означений вік характеризується стрімким, нерівномірним розвитком організму та ростом. В цей період відбувається вдосконалення м'язової системи, ствердіння скелета. Проте нервова система ще не здатна витримувати систематичні тривалі подразники, що характеризується частим перебуванням у стані або сильного збудження, або загальмування [20, с.107].

У підлітковому віці відбуваються фізіологічні зміни, які призводять до змін у поведінці дітей. Знижується період активності домінуючого центру кори головного мозку. В результаті чого увага стає нестійкою. Знижуються здатність до диференціювання. Збільшується латентний період рефлексорних реакцій. Уповільнюється реакція, підліток не одразу може відповісти на поставлене запитання. Підкіркові процеси виходять з під контролю кори головного мозку, що спричиняє нездатність контролювати як позитивні, так і негативні емоції.

Послаблюється дія другої сигнальної системи, що впливає на мовлення, яке стає повільнішим, стереотипнішим. Можливе зниження сприйняття аудіальної інформації [29, с. 99-100].

Біологічне дозрівання, гормональна перебудова - обов'язкова передумова психічного розвитку у підлітковому віці. Зміни пропорцій власного тіла та його функцій спричиняють підвищену увагу до нього. Проявляється виражена цікавість до своєї зовнішності, чуттєвості до найменших ознак невідповідності тим нормам, які склалися у підлітка. Типова вікова особливість – схильність перебільшувати та болісно реагувати на власні реальні або видумані тілесні недоліки. Інтенсивно встановлюються стереотипи поведінки, пов'язані з усвідомленням власної статевої приналежності [27, с.155].

У свій час Л. Виготський [26] стверджував, що найважливішою особливістю дітей підліткового віку є неузгодженості процесів загальноорганічного розвитку, соціального формування та статевого дозрівання. Сьогодні ж означена суперечність, що зумовлена випередженням статевим дозріванням, має ще гостріший характер.

Зміни у розвитку психічних процесів та психологічних особливостях розвитку підліткового віку проявляються у наступному форматі [29; 22; 27;].

Високого рівня досягають всі пізнавальні процеси та творча активність. Починає активно розвиватися логічна пам'ять. Підліток переходить до використання логічної, довільної та опосередкованої пам'яті, відповідно механічна - знижується.

Проявляється теоретичність мислення, оперування певними термінами та поняттями, що спричинено засвоєнням абстрактних понять, удосконалення вмінь ними оперувати, розмірковувати логічно і абстрактно.

Розвиток сприйняття пов'язаний з інтелектуалізацією всього чуттєвого пізнання. Необхідна установка на мислення у процесі сприйняття, визначення причинно-наслідкових зв'язків. Мислення стає вибірковою, цілеспрямованою, аналітико-синтетичною діяльністю.

Розвиток уваги тісно пов'язаний зі збільшенням кількості нового навчального матеріалу. Якісно змінюються всі основні її параметри: об'єм, стійкість, інтенсивність, можливості розподілу і переключення. Увага стає контрольованою, довільно.

Уява підлітків активно включається у процес пізнання оточуючого світу. У даному віці засвоюються не тільки знання, але і емоційне ставлення до подій.

Одний з головних новоутворень у дітей означеного віку є становлення самосвідомості, яка, в першу чергу, характеризується почуттям дорослості. Так, на основі психологічних досліджень можна сказати, що розвиток рефлексії не обмежується тільки внутрішніми особистісними змінами.

Самосвідомість дозволяє підліткам по іншому, більш глибоко розуміти оточуючий світ, інших людей. Дитина цього віку прагне визнання своєї самостійності та рівності з іншими, як дорослими так і однолітками. Хоча, звісно, соціальні, інтелектуальні та фізичні передумови для цього ще не є значними.

Об'єктивної дорослості у підлітків немає, а суб'єктивно вона проявляється таким чином:

1. Вимога суверенності, незалежності, потреба в повазі до власних таємниць. У вирішенні проблем підлітки орієнтуються на однолітків.

2. Переосмислення ставлення до навчання. Розвивається прагнення до самоосвіти, разом з тим проявляється байдужість до шкільних оцінок, навчальних дисциплін.

3. Прояв романтизму у стосунках з однолітками протилежної статі. Найчастіше це прояв дорослості: побачення, розваги, дозвілля.

4. Зовнішній вигляд. Прагнення визнання проявляється у манерах, поведінці, копіюванні кумирів, в стилі одягу, зачіски [72].

Зміна психіки підлітки характеризується у одночасному існування характеристик «дитячих» та «дорослих». Часто у підлітковому віці проявляються поведінкові реакції, характерні для дитячого віку. До них відносять наступні:

1. Реакція відмови. Вона проявляється у відмові від звичних форм поведінки: контактів, домашніх обов'язків, навчання тощо. Причиною цього часто буває різка зміна звичних умов життєдіяльності (перехід від початкової ланки до середньої, зміна соціальної ситуації розвитку тощо)

2. Реакція опозиції, протесту. Вона проявляється у протиставленні своєї поведінки від «суспільно прийнятої»: прогули уроків, втечі з дому тощо.

3. Реакція імітації. Вона зазвичай притаманна дитячому віку і проявляється у наслідуванні батькам та близькому оточенні. У підлітковому віці об'єктом для наслідування стає дорослий (підліток), який тими чи іншими якостями відображає його «ідеал», найчастіше це відомі, публічні люди.

4. Реакція компенсації. Вона проявляється у прагненні доповнити свою неспроможність у певній сфері, успіхами в іншій. Якщо у якості компенсаторної реакції були прийняті асоціальні прояви, то виникають девіації.

5. Реакція гіперкомпенсації зумовлена прагненням досягти успіху саме в тій сфері, в якій підліток відчуває найбільшу неспроможність (при знижених фізичних якостях – надмірне заняття спортом, при сором'язливості, невпевненості – публічні виступи, громадська діяльність тощо) [27, с. 150].

Так, підлітковий вік є достатньо складним через поєднання та взаємовплив фізичних та психічних змін в організмі дитини. Так, відчуваючи свої фізіологічні зміни, підліток починає відчувати себе дорослим, що може проявлятися в активності та необґрунтованій, нераціональній самовпевненості. Узагальнюючи підходи різних науковців [9; 11; 16] можемо визначити такі психосоціальні особливості дітей підліткового віку:

1. Почуття дорослості та незалежності, проявляється у «звільненні» від опіки дорослих та заперечення своєї приналежності з боку дітей. Підліток самостійно прагне розширити власні межі дозволеного, при цьому обмежуючи права батьків по відношенню до його виховання. При агресивному спротиву дорослих відбувається логічна, на думку дитини, реакція – протест, непокора.

2. Підвищення рівня значимості однолітків, що, по суті, є провідним видом діяльності у даному віковому періоді. Перед підлітком постає проблема у

формуванні рівноправних відносин зі значимою для нього групою, прагнення зайняти серед інших гідне місце. Спілкування однолітків між собою характеризується як досить насече, емоційне.

3. Перші прояви статевого потягу і, як наслідок, посилення уваги до власної зовнішності. За умови нерозділеної симпатій або неприйнятті свого фізичного-Я відбуваються негативні трансформації у самооцінці.

4. Розвиток самосвідомості. Так, наприклад, від особливостей самооцінки залежить рівень її домагань, при цьому самооцінка формується у процесі спілкування зі значимими людьми.

Виходячи з вищесказаного, можна сказати про те, що підліток розуміє, що він уже не дитина, помічаючи сильні зміни зі своїм фізичним та статевим розвитком, відчуваючи можливості проявляти соціальну активність, робити суспільно-корисні справи в родині та школі. Під соціальною активністю варто розуміти здатність дитини включатися в специфічну для такого віку діяльність з вирішення суспільних завдань, виявляти такий рівень активності, що сприяв би отриманню результатів, значущих для інших і для себе в плані становлення соціально значущих рис особистості. Дитина підліткового віку прагне приєднатися до життя дорослих шляхом наслідування.

Особливості розвитку когнітивних здібностей дитини підліткового віку часто є причиною труднощів у навчанні, які багато в чому залежать від мотивації, особистісного спрямування особистості. Розглядаючи психологічні особливості дітей даного віку, які безпосередньо пов'язані з навчальною діяльністю, варто звернути увагу на такі аспекти:

1. З'являються мотиви вчення, пов'язані з ідеалом, професійними намірами. Навчення набуває для багатьох підлітків особистісного сенсу.

2. Формуються елементи теоретичного мислення, учень цього віку вже здатний оперувати гіпотезою у вирішенні завдань. Також значного розвитку досягають такі операції як класифікація, аналіз, узагальнення.

3. Розвивається рефлексивне мислення. Предметом уваги та оцінки підлітка стають його власні інтелектуальні операції. Підліток набуває дорослої

логіки мислення. Підліток легко вловлює неправильні або нестандартні форми та мовні звороти у своїх вчителів, батьків, знаходить порушення безперечних правил мови в книгах, газетах, інтернет-джерелах.

4. Пам'ять розвивається у напрямі інтелектуалізації. Сприйняття є надзвичайно важливим пізнавальним процесом, який тісно пов'язаний із пам'яттю: особливості сприйняття матеріалу зумовлюють та особливості його збереження.

5. Увага у підлітковому віці є довільною і може бути повністю організованою та контрольованою підлітком. Індивідуальні коливання уваги обумовлені індивідуально-психологічними особливостями (підвищеною збудливістю чи стомлюваністю, зниженням уваги після перенесених соматичних захворювань, черепно-мозкових травм), а також зниженням інтересу до навчальної діяльності.

Освітня діяльність та ставлення до неї підлітків також має свої характеристики:

1. Щодо вчення – від дуже відповідального до досить байдужого;
2. У загальному розвитку – від високого рівня до дуже обмеженого кругозору;
3. У способах засвоєння навчального матеріалу – від уміння самостійно працювати та осмислювати матеріал до повної відсутності навичок самостійної роботи у поєднанні зі звичкою заучувати дослівно;
4. В інтересах - від яскраво виражених інтересів у якійсь галузі знань до майже повної відсутності пізнавальних інтересів.

Якщо говорити у загальному про інтереси підлітків, то їх коло значно зростає, глибшим і стійкішим стає захоплення. Це пов'язано безпосередньо з формуванням самосвідомості, самооцінки, ускладненням суспільних відносин дитини, прагненням до самостійності. Крім того, вибіркоче ставлення старшокласників до навчальних предметів пов'язане і з вибором професії [9].

Перелік психологічних новоутворень не є вичерпаним. Більшість дослідників у своїх роботах акцентують і розкривають різні аспекти розвитку та прояву тієї чи іншої функції.

У своєму дослідженні ми поєднуємо характеристики соціальної ситуації розвитку дитини цього віку, враховуючи провідну діяльність, а також виховний вплив з боку дорослих як батьків або осіб, що їх замінюють, так і педагогів, розглядаючи це в соціально-педагогічному контексті.

Беззаперечним є факт, що центральне місце в житті дітей підліткового віку займає саме спілкування з однолітками. Проте, варто зауважити, що не просто формальне перебування в колі однолітків є основним їх мотивом, а саме можливість зайняти місце в цій групі, яке б відповідало рівню їх домагань. Комусь життєво важливо стати лідером, для інших бути компетентним в певній темі та, відповідно, бути авторитетним в певній спільноті, третім достатньо мати близького друга. Проте, в будь-якому разі, потреба в спілкуванні з однолітками є досить визначною [28, с.70].

Стосунки у підлітків з батьками (дорослими) має двійний характер. З одного боку, дитина вимагає визнання її принципового рівноправ'я з дорослими, з іншого боку – потребує уваги, підтримки, розуміння, протестуючи проти «дитячих» форм контролю.

Підлітковий вік - це не лише період фізичного становлення, а й етап когнітивного розвитку, важливою функцією якого є пізнання себе. Дуже важливо, щоб у підлітка сформувалася адекватна «Я-концепція».

На думку В. Поліщук [31], у підлітковому віці зростає тривожність, що може бути пов'язано саме з самооцінкою. Так, діти в означеному віці навіть нейтральні ситуації можуть сприймати по відношенню до себе, що в певній мірі стосуються їх уявленням про свою особистість, що може виникати тривогу, страх, занепокоєння. Разом з тим, в цей період інтенсивно розвивається саморегуляція, підвищується контроль за своєю поведінкою, емоційними та почуттєвими проявами. Р. Чіп [43] вважає, що здатність підлітків

реконструювати особисті якості ґрунтується на розвитку в цьому віці абстрагування. Інтегративна тенденція, від якої залежить внутрішня послідовність, цілісність «образу Я», посилюється з віком, але трохи пізніше, ніж здатність до абстрагування. Підлітки описують себе більш послідовно, організовано та структуровано, ніж молодші діти. Але недостатня визначеність рівня домагань, проблеми переорієнтації із зовнішньої оцінки на самооцінку породжують низку внутрішніх змістовних протиріч самосвідомості, які і є джерелом подальшого розвитку.

У даному контексті важливо звернути увагу на кризу підліткового віку. Вікові межі зазвичай припадають на 12-14 років. За тривалістю вона може проходити довше, ніж інші. І. Бех [5] вважає, що це пов'язано з більш швидким темпом фізичного і розумового розвитку підлітків, що призводить до виникнення певних потреб і обов'язків, які не можуть бути задоволені внаслідок недостатньої соціальної зрілості підлітків.

Підліткова криза характеризується тим, що у цьому віці змінюються взаємостосунки дітей з оточуючими. Вони починають підвищувати вимоги до себе і дорослих і протестують проти спілкування з ними, як з «маленькими».

На даному етапі кардинально змінюється поведінка дітей: багато хто з них стають грубими, неуважними, неконтрольованими, ігнорують зауваження або ж навпаки можуть «зачинитися в собі».

Тобто, якщо описані вище характеристика в цілому притаманні підлітковому віку загалом, то за умови неправильного психолого-педагогічного підходу батьків та педагогів до спілкування з ними значно посилює ці прояви та провокує девіантну поведінку.

Отже, аналізуючи основні особливості підліткового віку слід сказати, що основними новоутвореннями цього періоду є: зміни в анатомо-фізіологічних процесах фізичного розвитку, психологічні новоутворення, такі, як почуття дорослості, потреба в самореалізації, потреба в спілкуванні з однолітками, рефлексія власної поведінки та поведінки оточуючих тощо. При цьому, основним протиріччям виступає прагнення бути дорослим при відсутності

соціальної компетентності. Саме в цьому віці дитина не лише засвоює соціальні норми, а намагається продуктивно застосовувати набуті знання у повсякденній діяльності. Подальше дослідження передбачає характеристику детермінантів розвитку особистості підліткового віку.

1.2. Чинники формування особистості підлітків

Формування особистості – це процес набуття людиною особистих та соціальних якостей у процесі різних видів діяльності. Формування та розвиток особистості відбувається постійно, протягом усього життя. І. Бех [5] зазначав, що формування особистості є безперервним процесом, що складається з ряду послідовно змінних стадій, якісні особливості яких залежать від конкретних умов та обставин.

Формування особистості – це формування нових потреб та мотивів, їхнє перетворення. Формування особистості передбачає розвиток процесу цілеутворення та розвитку дій суб'єкта. Дії все більше збагачуючись, як би переростають у те коло діяльностей, які вони реалізують, і вступають у протиріччя з мотивами, що їх породили. У результаті відбувається переорієнтація мотивів на цілі, зміна їх ієрархії та народження нових мотивів – нових видів діяльності; колишні цілі психологічно дискредитуються, а дії, що відповідають їм, або зовсім перестають існувати, або перетворюються на безособові операції [19].

На думку М. Варія [9], особистість «народжується» двічі. Перше її народження відбувається ще у дошкільному віці, з першими підпорядкуваннями безпосередніх спонукань соціальним нормам.

А друге народження – у підлітковому віці, з появою прагнення та здатності усвідомлювати свої мотиви, а також проводити активну роботу щодо їх підпорядкування та перепідпорядкування – до самоусвідомлення, самокерівництва, самовиховання.

За визначенням В. Поліщук [31] у формуванні особистості можна відзначити такі основні етапи, внаслідок яких складаються й відповідні рівні особистості:

1. Рівень рольових соціальних значень, що характеризує не стільки особистість, скільки соціальне середовище життєдіяльності, в якій вона функціонує.

2. Рівень диспозиційної структури особистості як її рівень соціального характеру, що складається з кількох шарів:

- шар несвідомих ціннісних орієнтацій та установок,
- шар свідомо прийнятих значень,
- шар свідомо культивованих значень,
- та найбільш «глибинний» шар ціннісних орієнтацій, що спрямовані не так на конкретні види діяльності, як на всю життєдіяльність і дійсність у всій їх повноті.

Багато років проблема формування особистості дітей підліткового віку вивчалася Д. Фельдштейном. Так, науковець зазначав, що перехідний етап між дитинством та дорослістю часто протікає драматично та досить гостро, що визначається переплетенням суперечності соціального розвитку. Так, з однієї сторони, означений вік характеризується дисгармонічністю особистості, показовими, демонстративними негативними проявами, зміна, часом прямо протилежна, інтересів та вподобань, які іноді мають агресивний, радикальний характер, протести по відношенню до встановлених норма та правил дорослими.

А з іншої сторони, підлітковий вік характеризується низкою позитивних проявів, а саме збільшенням самостійності, змістовністю та різноманітністю стосунків з однолітками та дорослими, розширення сфери діяльності, зміною ставлення до інших та до себе. Також даний вік визначається виходом підлітка на якісно новий щабель соціального розвитку, вибудову іншої позиції, коли відбувається усвідомлення себе як члена соціуму [25].

Формування особистості відбувається у процесі її соціалізації та виховання. Терміни «соціалізація» та «виховання» мають на увазі нерівність,

асиметричність взаємовідносин, де дорослий виступає суб'єктом або принаймні агентом, а вихованець – об'єктом і реципієнтом відповідних впливів, інформації тощо. Проте, моделювання виховання на зразок суб'єктно-об'єктних відносин помилково як із філософської, і з психолого-педагогічної позицій.

Соціологічні теорії, що розглядали соціалізацію головним чином як процес соціальної адаптації, пристосування особистості до середовища шляхом засвоєння заданих суспільством норм і правил були, по суті, теоріями комфортності; вони недооцінювали власну активність та мінливість поведінки особистості всіх етапах її розвитку, особливо у підлітковому віці.

Головний висновок сучасної теорії соціалізації та соціології виховання - особистість, що формується – не об'єкт якихось зовнішніх впливів, а активний суб'єкт саморозвитку.

На думку Д. Ельконіна важливим є не структура особистості, а можливість розвитку особистості в умовах її соціалізації та виховання. Уявлення про розвиток особистості можна показати як процес вступу до нового соціального середовища та інтеграція в ній [1].

У своїх наукових дослідженнях А. Петровський у розробленому ним підході виділив три основні фази розвитку особистості: адаптація, індивідуалізація та інтеграція [25].

Першу фазу можна охарактеризувати як засвоєння функціонуючих норм, методів засобів діяльності. Друга фаза - це розкриття "Я", коли виявляються свої схильності, можливості та прагнення персоналізації. Модифікація життєдіяльності інших характеризує фазу інтеграції [25].

У кожного періоду є своя характерна провідна діяльність та соціальна ситуація розвитку особистості – це специфічне відношення між дитиною та навколишньою соціальною реальністю.

На думку вченого для періоду дитинства підходить стадія адаптації, а пубертатному періоду відповідає стадія індивідуалізації. Пояснювати такий характер можна завдяки особистісним якостям підлітка до первинної стадії адаптації. Якщо людина не може повністю подолати стадію адаптації до

соціального середовища, яка значуща для нього і перейти на наступну стадію, то у особи з'явиться формується низька або неадекватна самооцінка, тривожність та інше. При затримці людини на фазі адаптації, у якій стверджується особистість, вона може призвести до її деформації. Внаслідок цього важливо виявити порушення адаптації та своєчасно отримати психологічну допомогу та супровід, щоб подолати ці порушення.

На формування особистості впливають внутрішні та зовнішні чинники. До внутрішніх належать біологічні фактори: спадковість, генетика, задатки та здібності. Біологічні фактори мають основний вплив на генетичні особливості людини, отримані нею при народженні. При передачі від батьків до дітей певних якостей та особливостей, закладених у їх генетичну програму, зашифровану у своєрідному генетичному коді, що зберігає та передає цю інформацію про властивості організму. Спадкова програма розвитку людини забезпечує продовження людського роду, а також розвиток систем, які допомагають організму людини пристосовуватись до зміни умов її існування.

Ряд психологічних характеристик відрізняє людей один від одного. Для оцінки впливу спадковості та середовища на поведінку людини вчені порівнюють людей, які мають різний ступінь генетичної спільності: однойцевих та багатояцевих близнюків, рідних та зведених братів та сестер, дітей та їх біологічних та прийомних батьків.

У спадок передається не конкретний вираз ознаки, а деяка «норма реакції» - вид реакції даного генотипу на дану середу. Тому реалізація її істотно залежить від негенетичних факторів. Відмінності між людьми по багатьох психологічних особливостям більшою чи меншою мірою залежать від факторів спадкування. Однак є всі підстави вважати, що все, що стосується власне особистісних особливостей: світогляд людини, моральні та етичні цінності тощо, спадковістю прямо не визначається. Ці якості - результат виховання у самому широкому значенні слова, однак саме виховання має враховувати такі особливості організму, які можуть бути і спадково обумовлені [43].

Діти від батьків отримують такі характеристики:

- фізичні дані (статура, конституція тіла, риси обличчя, зовнішні расові ознаки тощо);
- анатомо-фізіологічна структура – мислення, задатки мовлення, трудова діяльність, прямоходіння;
- особливості нервової системи – будова периферичних апаратів та кори головного; неоднорідність нервових процесів, що визначають характер і тип вищої нервової діяльності;
- фізіологічні особливості – артеріальний тиск та група крові, обмін речовин, стадії дозрівання організму, резус-фактор;
- аномалії у розвитку організму;
- вроджені особливості людини – фізичні травми або недогляд під час розвитку дитини, зміна генотипу, набуті внаслідок несприятливих життєвих умов: ускладнення після хвороби, порушення режиму харчування, праці, загартовування організму;
- схильність до деяких захворювань спадкового характеру – цукровий діабет, шизофренія, гемофілія (хвороба крові), ендокринні розлади (карликовості та ін.) тощо.

До зовнішніх належать соціальні чинники: макросередовища, мікросередовище, трудова діяльність, спілкування, виховання та самовиховання.

Сутність особистості за своєю природою соціальна. Джерела її розвитку знаходяться у навколишньому середовищі. Внаслідок впливу цього середовища і формуються психічні особливості людини: її характер, вольові риси, інтереси, схильності та можливості [47].

Середовище – це безпосередньо те, що оточує людину, матеріальні та духовні умови її існування та діяльності. Штучно чи природно створені умови, у яких відбувається розвиток особистості людини. На становлення особистості підлітка впливають різні зовнішні умови, такі як школа, друзі (соціальне середовище), сім'я (домашнє середовище), населений пункт, де дитина проживає (географічна середовище). Коли говорять про вплив середовища, насамперед мають на увазі домашнє та соціальнє. Безумовно, сім'я та оточення формують

спосіб життєдіяльності підлітка, його погляди на життя, його цінності. Але географічне середовище не менш інтенсивно впливає на розвиток особистості підлітка. Якщо, наприклад, порівняти двох хлопчиків одного віку, з однаково освічених і забезпечених сімей, але за умови, що один з них живе в селі, а інший у місті, можна припустити, що вони сильно відрізнятимуться один від одного. У них спостерігатимуться відмінності у поведінці та способі мислення [13].

Провідною діяльністю підліткового віку є інтимно-особистісне спілкування, яке набуває специфічних форм індивідуалізованої та емоційної потреби у дружбі та любові та найчастіше у науково-психологічній літературі характеризується поняттям «міжособистісні відносини».

Динаміка міжособистісних відносин дітей підліткового віку залежить від наступних критеріїв:

- 1) наявність та глибина емоційних зв'язків;
- 2) частота та інтенсивність контактів;
- 3) довіра у контактах.

Основними особливостями міжособистісних відносин підлітків є:

1. Аналіз міжособистісних відносин - це звернення не до випадкових короточасним ситуативним контактам між людьми, а щодо стійким тривалим взаєминам.

2. Довгостроковий характер особистих взаємин передбачає розгляд фактора часу як їхня базова характеристика.

3. Одиницею аналізу міжособистісних відносин є почуття як стійке емоційне ставлення однієї людини до іншої [5].

Досить важливою особливістю розвитку особистості дитини підліткового віку є формування повноцінних дружніх відносин, що формуються внаслідок соціальної взаємодії. Так, дружба для підлітка сприяє почуттю колективізму та удосконаленню навичок комунікації та взаємодії. Стійка потреба у дружніх відносинах починає проявлятися приблизно з 12 років.

Варто зауважити, що діти підліткового віку дуже переживають з приводу свого розвитку. Так дуже часто вони не розуміють, що з ними відбувається. Так,

вони схильні порівнювати свої фізичні, психологічні, соціальні характеристики з особливостями розвитку однолітків. Проте, вони не зважають на те, що всі люди унікальні, і одноманітність розвитку двох осіб, хоч і одного віку практично неможливе. Так, неспівпадіння уявлень про себе з оцінкою оточуючих викликають занепокоєння та тривожність.

Провідна діяльність підлітків змінює їхнє самосприйняття, що у свою чергу також впливає на їхню поведінку та здоров'я.

Варто зауважити, що більшість підлітків у процесі формування самооцінки можуть відчувати ситуативну чи постійну тривожність. Для того, щоб цей процес протікав максимально нормально, для дітей дуже вадливим є стабільність та об'єктивність вимог та оцінок [1].

У кожного підлітка є яскраво виражене прагнення бути дорослим. Реальність вказує на те, що позицію «на рівних» у відносинах з дорослими він поки зайняти не може, тому спрямовує всі сили на те, щоб зайняти своє місце серед однолітків. Відносини з ними зазвичай будуються як рівнопартнерські та регулюються нормами рівноправності.

Інтерес один до одного у спілкуванні, який характерний для молодших школярів, змінюється товариськими та дружніми відносинами в підлітковий вік. У старшому підлітковому віці вже можна виділити три різні типи взаємин, які відрізняються один від друга за ступенем близькості та виконуваних функцій.

Епізодичні «ділові» контакти виконують функцію задоволення миттєвих інтересів та потреб.

Спілкування лише на рівні товариських відносин здійснює взаємообмін знаннями, вміннями та навичками. Дружні зв'язки дозволяють вирішувати питання емоційно-особистісного характеру [12].

Так, в період підліткового віку яскраво проявляються закономірності становлення особистості [41]. Науковці стверджують, що в цьому перехідному віці з дитиною відбувається перелом психічного розвитку, який можна обумовлювати винятковою складністю та суперечливістю розвитку організму, інтелектуальному та соціальному розвитку [41].

У цей період у процесі виховання, як чиннику формування особистості найбільш яскраво проявляється внутрішня суперечливість дитини з дорослим. Саме через опір підлітка вихованню, виникають певні деформації особистості, девіантна поведінка. але разом з тим, є і позитивні моменти – дитина стає більш самостійною, урізноманітнюються її відносини з дорослими та з однолітками, відбувається розширення сфери діяльності. Підліток починає прагнути знайти своє місце в суспільстві і зрозуміти самого себе, визначити, що він собою представляє. Ставлення до себе та до оточуючим стає більш відповідальним та критичним [22].

Підліток, виявляючи інтерес до сучасності, чуйно сприймає недоліки у світі, що його оточує. Саме тому дисгармонійність соціально-економічного розвитку суспільства теж вносить відбиток на особистісне становлення дитини означеного віку. Відсутність у підлітка почуття відповідальності, егоїзм, духовне спустошення, що часом можуть бути притаманні ним, є наслідком того, що дорослі практично не приділяють уваги дітям та не представляють чіткої позиції свого ставлення та вимоги [32].

Отже, формування особистості дітей підліткового віку визначається внутрішніми чинниками (біологічними), які вони отримали при народженні, а також зовнішніми – тим соціальним оточенням, з яким вони взаємодіють. Разом з тим, в цьому віці велике значення на процес формування особистості мають однолітки, значимість батьків в певній мірі знижується. Разом з тим, не зростає їх роль у загальному процесі становлення підлітка. Так, за умов наявності помилок у процесі сімейного виховання, можна спостерігати і порушення у психіці та поведінці дітей означеного віку, що і буде розглянуто далі.

1.3. Взаємозв'язок сімейного виховання та формування особистості підлітків

Економічні та соціальні трансформації, які відбуваються у світі, супроводжуються зміною стереотипів суспільної думки, правил та норм поведінки, включаючи систему традиційних сімейних відносин.

Але, і в умовах багатьох змін, сім'я, як елемент соціальної структури суспільства, є ціннісно-нормативним комплексом завдяки якому регулюється поведінка її членів, визначаються певні соціальні ролі та статуси.

Не існує єдиного визначення поняття «сім'я». Аналіз наукової літератури свідчить, що кожне визначення висвітлює різні сторони сімейної життєдіяльності. Так, наприклад, у словнику української мови [14] пропонується визначення поняття «сім'я»:

1. Група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина.

2. Група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина.

Наукові погляди значно ширше за словникове визначення та характеризуються залежно від предмета їх дослідження. З юридичного аспекту, а саме за Сімейним кодексом України, сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

З соціологічної точки зору, А. Дмитренко [15, с. 107] дає таке визначення: «сім'я – це соціально санкціонована, відносно стійка група людей, яка об'єднана кровною спорідненістю, шлюбом або усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою».

У психології науковцями Ю. Трофімовим, І. Булахом, Р. Федоренко [7; 38; 49] сім'я розглядається як соціальна група, заснована на шлюбі та кровній спорідненості, аналізуються та опрацьовуються різні аспекти сімейного життя: витоки утворення сім'ї; формування готовності до шлюбу й подружніх стосунків; загальні тенденції розвитку сім'ї, особливості шлюбно-сімейних міжособистісних взаємин та інші соціально-психологічні проблеми.

У педагогічних дослідженнях О. Замашкіної, Л. Маценко [18; 34] йдеться про виховний потенціал сім'ї, загальні засади і специфіку сімейного виховання, сім'ю як виховний колектив, шляхи підвищення педагогічної культури сім'ї.

Аналізуючи різні підходи до визначення поняття можна сказати, що сім'я - це певна соціально-демографічна одиниця, члени якої пов'язані між собою правами, обов'язками, побутом, мають прямий виховний, соціально-психологічний вплив один на одного та виконують певні функції. Сім'я виступає важливим носієм культури та цінностей та є основним інститутом соціалізації для всіх її членів.

За визначенням Ф. Мустаєвої [35, с.24] до традиційних функцій сім'ї належать:

1. Репродуктивна та генеративна, що передбачає народження дітей та продовження роду, що є не тільки біологічним інстинктом, а й економічною необхідністю та духовною потребою.

2. Функція первинної соціалізації та виховна. Сім'я, у порівнянні з іншими соціальними інститутами, швидше та ефективніше залучає дитину до соціального життя. Всі члени сім'ї мають один на одного психолого-педагогічний вплив. У ній складається певна рольова структура, на відміну від більшості інших малих груп, яка впливає на подальшу поведінку підростаючого покоління. При виконанні виховної функції, члени сім'ї забезпечують соціалізацію не тільки дітей, а й старшого покоління, адаптуючи його до реформ у різних сферах життя.

3. Економічна та побутова функції. Економічна функція передбачає задоволення біологічних потреб членів сім'ї, через забезпечення житлом, одягом, їжею, іншими матеріальними цінностями. Побутова функція, при нормальних умовах, забезпечує повсякденне існування людини, задоволення біологічних потреб через забезпечення проживання, харчування, гігієни, створення комфортних умов для життя.

4. Рекреативна та психотерапевтична функція сім'ї пояснюється тим, що фізичні та психічні ресурси, які людина витрачає поза межами дому (робота,

навчання тощо), найкраще можуть бути відновлені в сім'ї. Важливу роль при цьому відіграє емоційна підтримка, ступінь довіри та саморозкриття, ставлення до інших членів з довірою. У загальному сенсі психологічна підтримка тісно пов'язана з дозвіллям. Разом з тим, сьогодні значна кількість сімей зайнята в різних трудових сферах, виробництвах, бізнесі, займаються декількома видами діяльності, при цьому нівелюють значення важливості спільного відпочинку, що стосується як подружжя, так і батьків з дітьми, що має пряме відображення на психічному здоров'ї сім'ї в цілому.

5. Комуникативна функція. Спілкування у сім'ї необхідно всім її членам. Сьогодні для сімей характерним є те, що члени сім'ї або не спілкуються взагалі, або спілкуються вибірково. На розвиток інтелектуального спілкування має значний вплив рівень освіти подружжя, потреба у самовдосконаленні, наявність певних інтересів та захоплень у сферах музики, культури, кіно, тощо. Важливе значення набуває взаєморозуміння як основи функціонування сім'ї.

6. Гедоністична функція передбачає можливість мати статеві відносини між подружжям. Сьогодні доведено, що задоволення сексуальної потреби займає важливе значення у прояві людської суті, а її блокада приводить до порушень особистості, психічним та психосоматичним захворюванням.

Ступінь виконання визначених функцій визначається рівнем задоволення потреб (соціальних, психологічних, біологічних тощо) кожного члена сім'ї. Незадоволення або низький рівень їх задоволення приводить до деформації впливу на особистість всіх членів родини, особливо дітей.

Важливість впливу сім'ї та сімейних зв'язків на становлення та розвиток особистості підлітка обумовлена ще й відносинами прихильності, які важливі не тільки для майбутнього розвитку взаємин, а й забезпечують відчуття безпеки [38].

При цьому, крім стихійних природних факторів соціалізації підлітків у сім'ї, які полягають у засвоєнні моделей батьківської поведінки та спілкуванні, що дозволяє підлітку виробляти власні погляди, норми, установки та ідеї, батьки стають для своїх дітей джерелом набуття життєвого досвіду, більшою чи

меншою мірою створюючи для цього певні педагогічні ситуації та забезпечуючи можливість проявити у них себе.

Не менше значення в особистісному розвитку має дисципліна та формування поведінки: заохочуючи чи засуджуючи певні типи поведінки, батьки впливають на її поведінку в цілому. І хоча у підлітковому віці ступінь свободи та особливості обмежень змінюються, зовсім виключати свою участь у житті підлітка не можна, оскільки «невключеність дитини в життя сім'ї призводить до асоціальної поведінки через незадоволеність потреби в любові та прихильності» [39, с. 157].

Зміст, характер і результати сімейного виховання багато в чому залежить від особистісних ресурсів, які у ній є. Особистісні ресурси, з одного боку, визначаються складом сім'ї, з другого, такими характеристиками старших членів сім'ї, як стан здоров'я, характер, рівень і вид освіти, індивідуальні захоплення, смаки, ціннісні орієнтації, соціальні установки, рівень домагань [33]. Рівень освіти старших членів сім'ї, їх соціальний статус, ціннісні орієнтації, рівень домагань впливають на цілі та стиль сімейного виховання.

Про порушення дитячо-батьківських відносин можна говорити тоді, коли батьки не готові прийняти зміни у розвитку своїх дітей, схильні до авторитарного стилю виховання та спілкування з підлітком, не задовольняють потреб підлітка у коханні та розумінні. Про це свідчить також протиріччя між вимогою батьків виявляти просоціальну поведінку та невиконанням її самими батьками та порушення контакту дітей з ними.

Психологи виділили кілька причин цієї трагедії, що найбільш часто зустрічаються.

На першому місці – педагогічна несумісність батьків. Виховання дітей належить до найважчих сфер людської діяльності. А значна більшість батьків приступає до цієї найважливішої справи, не маючи в ній скільки-небудь ясних педагогічних уявлень. Але оскільки самі вони виховувалися у сім'ї, у дитячому садку, у школі, у них виникають ілюзії обізнаності.

У типовому варіанті такі батьки «упускають» дітей, між ними складаються стосунки, виправити які найчастіше вже неможливо. Діти йдуть у світ інших відносин, в інше середовище спілкування.

Інша причина – варварські методи виховання, внаслідок яких діти починають боятися, ненавидіти, зневажати батьків та будь-якими шляхами рятуються від них. Тут на зміну нормальному спілкуванню приходять повне відчуження та ворожнеча

Отже, стиль взаємовідносин підлітка з батьками, що існує в сім'ї, дуже впливає на розвиток особистості і на формування стилю відносин підлітка до інших людей.

Для психічного розвитку підлітків наслідки, викликані проблемними взаємовідносинами з батьками можуть бути як позитивними, так і негативними. До позитивних відносяться: рання соціальна адаптація та відповідальність за власне життя, розвиток вміння домовлятися при вирішенні проблем у взаєминах з батьками, розвиток рефлексії щодо переживань іншої людини, корекція характерологічних особливостей, що сприяє соціальній адаптації.

Негативні наслідки – це емоційні травми, які мають віддалені наслідки; підвищена ймовірність формування залежностей, перенесення проблемних відносин у батьківській сім'ї на наступні взаємини у своїй сім'ї, неприйняття цінностей сім'ї та прийняття цінностей асоціальних груп [28].

Ю. Корчагіна [29, с.81] до факторів соціального ризику, які негативно впливають на виконання сім'єю своїх функцій, відносить:

1. Соціально-економічні фактори (низький матеріальний рівень життя сім'ї, погані житлові умови).

2. Медико-соціальні фактори (екологічно несприятливі умови, інвалідність або хронічні захворювання членів сім'ї, шкідливі умови праці, зневага санітарно-гігієнічними нормами).

3. Соціально-демографічні фактори (неповна або багатодітна сім'я, повторні шлюби, дистанційні сім'ї).

4. Соціально-психологічні та психолого-педагогічні фактори (сім'ї з деструктивними емоційно-конфліктними взаємовідносинами між подружжям, педагогічна неспроможність батьків та їх низький інтелектуальний рівень, деформовані ціннісні орієнтації).

5. Криміногенні фактори (алкоголізм, наркоманія, аморальний спосіб життя, жорстокість та сімейне насилля, наявність судимостей).

Аналізуючи різні підходи до причин неблагополуччя сімей, можна визначити такі наслідки як для дорослих її членів, так і, особливо, для дітей: девіантна поведінка, насильство, безпритульність, соціальне сирітство, порушення психічного, морального, фізичного здоров'я.

Девіантна поведінка. Неблагополуччя у сім'ї може спричинити прояви девіантної поведінки як дітей, так і інших її членів (так звана спів залежність). Сімейне неблагополуччя сприяє ненормативній поведінці членів сім'ї у взаємодії з іншими чинниками зовнішнього середовища.

Негативні прояви дитячої поведінки, які виховуються в неблагополучних сім'ях не є вичерпними. Слід наголосити на тому, що соціальна активність батьків та їхнє психічне благополуччя також зазнає значних змін, що відображається на їхній життєдіяльності.

Насильство в сім'ї. Одним з найчастіших наслідків неблагополуччя сім'ї є жорстоке поводження або насильство в сім'ї. Такі прояви можуть відбуватися як до одного члена сім'ї до іншого (інших), так і від дорослих до дітей.

У науковій літературі визначено чотири види домашнього насильства: фізичне, психологічне, економічне, сексуальне. Так, науковцями визначаються такі соціальні наслідки жорстокого поводження, які характеризуються з одного боку шкодою для суспільства, а з іншого – шкодою для дитини.

Так, діти, які зазнали будь-якого виду насильства або жорстокого поводження відчувають значні труднощі у процесі соціалізації. Для них є характерним відсутність навичок міжособистісної взаємодії з групою однолітків, порушення структури взаємодії з дорослими, вони не мають достатнього рівня

знань і ерудиції, соціальної компетентності, яка б сприяла входженню та зайняттю свого місця в колі значимої групи підлітків.

Так, підлітки, які зазнали жорстокого поводження, найчастіше знаходять себе в подібному колі «однодумців», для яких характерним є асоціальний кримінальний стиль життєдіяльності, що поєднується з формуванням стійкої залежності від психоактивних речовин, тощо [2, с.57].

Соціальне сирітство та безпритульність. Науковці Л. Артюшкіна та А. Полянничко [5, с. 121] визначають соціальних сиріт як «особливу соціально-демографічну групу дітей, які формально мають батьків, але в силу різних соціальних, економічних, морально-психологічних та фізичних причин фактично позбавлені батьківського піклування».

С. Кравченко [52] у своїх наукових публікаціях визначає безпритульних дітей як тих, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї, а також діти, яких вигнали з дому; які змушені перебувати на вулиці, тому що батьки не мають матеріальної змоги їх забезпечити, наявність у них психологічних захворювань та байдуже ставлення дорослих до виховання дітей; діти-втікачі з навчально-виховних закладів, які зазнали психологічного чи фізичного насилля у закладах інтернатного типу чи притулку; діти з яскраво вираженими ознаками важковихованості, що схильні до безцільного проведення часу.

Явища соціального сирітства та безпритульності виникають внаслідок певних порушень у внутрішньосімейних стосунках, до яких можна віднести економічну нестабільність, безробіття, трудова міграція, збільшення кількості проблемних сімей, які не виконують своїх функцій щодо виховання дітей через вживання наркотиків, алкоголю, насильство в сім'ї.

В. Кривошея [31] визначає такі фактори, що впливають на поширення визначених явищ:

– внутрішньосімейні: безвідповідальне ставлення до батьківських обов'язків; вживання алкоголю та наркотичних засобів; злочинна діяльність та агресивна поведінка батьків.

– загальнодержавні: бідність сімей які виховують неповнолітніх дітей; відсутність дієвих соціальних програм підтримки сімей; підвищення рівня смертності та психічного захворювання населення.

Порушення психічного, морального, фізичного здоров'я характеризується виникненням:

- психологічних розладів (нервозність, почуття самотності, депресія, поганий настрій й думки про суїцид);
- соматичних наслідків – таких, як біль у спині та животі, головний біль,;
- психологічної дезадаптації – неспроможність сформуватись повноцінному індивіду, який би відповідав вимогам суспільства [2, с.60].

Узагальнення наукових підходів до визначення причин та наслідків сімейного неблагополуччя представлені у рисунку 1.1.

Сім'я є цілісною системою: зміни, що стосуються одного з її членів, ведуть до зміни всієї системи. У цьому успішність формування та розвитку особистості підлітків, благополучне просування їх до дорослості багато в чому залежить від цього, як батьки взаємодіють із нею. У цей період перед батьками стоїть суперечливе завдання: надати своїм дітям почуття безпеки та заохочити

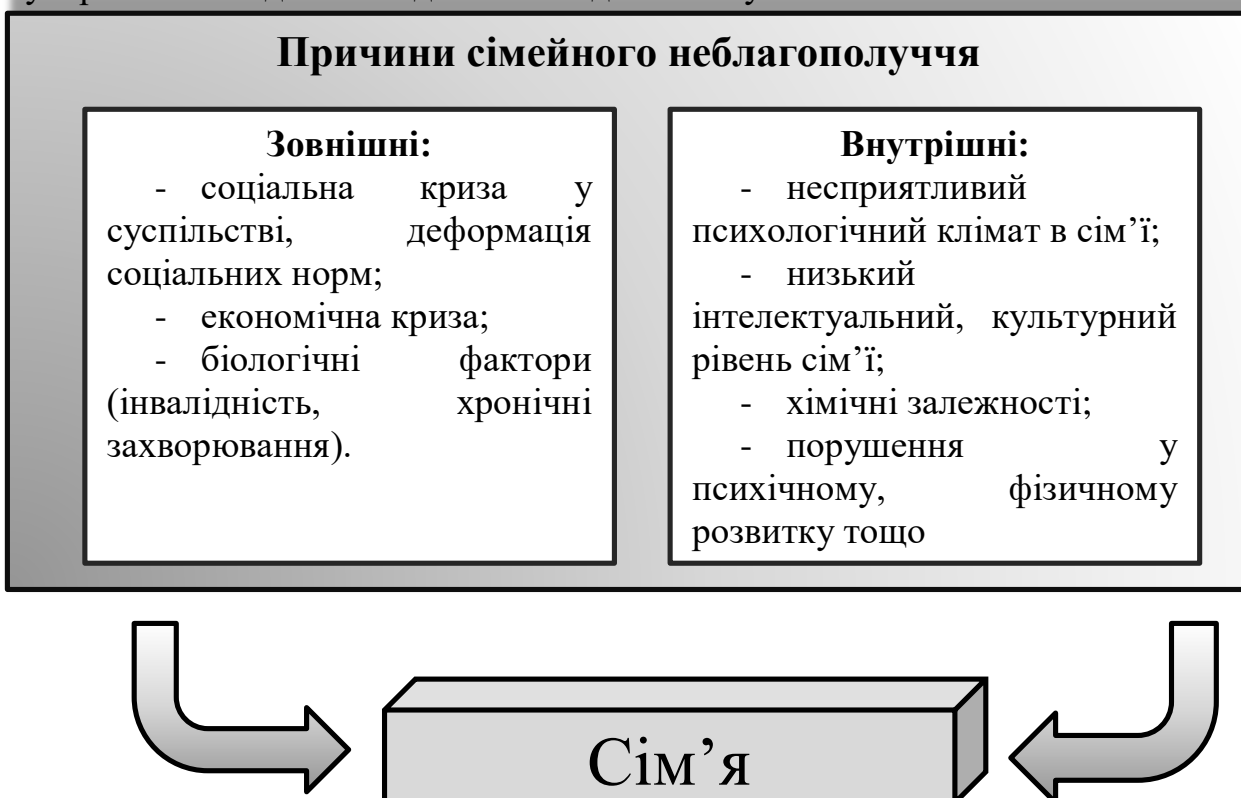

Рис. 1.1. Узагальнення наукових підходів до визначення причин та наслідків сімейного неблагополуччя

їх на шляху становлення самостійними дорослими, здатними діяти у суспільстві незалежно від інших [15].

Висновки до 1 розділу

Отже, розглянувши теоретичні аспекти впливу сім'ї на формування особистості підлітка першочергово треба враховувати типологічні психосоціальні особливості дітей означеного віку. Так, традиційно, цей період характеризується як складний, такий що має суперечливі тенденції та є перехідним етапом між дитинством та дорослістю. Одна з основних особливостей підліткового віку - зміна значимих осіб та перебудова взаємин з дорослими.

Процес формування особистості характеризується засвоєнням спеціальної сфери соціального досвіду, коли відбувається визначення нових мотивів та потреб діяльності, їх підпорядкування та перетворення. Так, підлітковий вік характеризується саме формуванням навичок усвідомлення власних мотивів діяльності, прагненням до саморозвитку та самовиховання, що може виражатися у здатності та прагненні до самоусвідомлення, саморефлексії, а також в активній взаємодії з соціальним оточенням на основі їх підпорядкування та перепідпорядкування.

На формування особистості підлітка впливають внутрішні (спадкові) та зовнішні чинники: соціальне середовище, навколишнє підлітка, відносини з батьками, соціальний статус у колективі однолітків, соціальні ролі підлітка, академічна успішність, сформованість провідної діяльності, а також період творчості.

Значення сімейного виховання у розвитку дитини підліткового віку важко переоцінити: сім'я є першим та найважливішим фактором особистісного, інтелектуального, соціального та духовного розвитку. Порушення у сімейних відносинах, неправильний тип виховання здатен спричинити значні особистісні та соціальні проблеми у дітей означеного віку.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методики емпіричного дослідження

Теоретичні положення, викладені у першому розділі, були використані при організації емпіричного дослідження впливу стилю сімейного виховання на формування само ставлення до особистості підлітків.

Дослідження проводилося на базі Львівського закладу загальної середньої освіти № 72. Респондентами стали учні 9-Б класу, у кількості 28 осіб, а також їх батьки у прямо пропорційній кількості.

Мета емпіричного дослідження полягала у визначенні характеру впливу стилю батьківського виховання на само ставлення підлітків.

Завдання емпіричного дослідження:

1. Виявити само ставлення особистості підлітків.
2. Проаналізувати особливості сімейного виховання в означених родин.
3. Визначити ступінь зв'язку між стилями батьківського виховання та само ставлення особистості підлітків;

Методики дослідження:

1. Тест-опитувальник само ставлення В. Століна, С. Пантілеєва [33];
2. «Аналіз сімейних взаємин» Е. Ейдеміллера [39];
3. «Стратегії сімейного виховання» З. Степанова [39].

Перша методика - тест опитувальник само ставлення В. Століна, С. Пантілеєва побудована побудований відповідно до розробленої В. Століним ієрархічною моделі структури само ставлення та дозволяє виявити три рівні само ставлення, що відрізняються за ступенем узагальненості: загальне само ставлення; само ставлення, диференційоване за самоповагою, ауто симпатією, самоцікавості та очікувань ставлення до себе; рівень конкретних

дій (готовностей до них) щодо свого «Я».

Опитувальник включає наступні шкали:

Шкала S – вимірює інтегральне почуття «за» чи «проти» власного «Я» респондента;

Шкала I – самоповага;

Шкала II – аутосимпатія;

Шкала III – очікуване відношення від інших;

Шкала IV – самозацікавленість.

Опитувальник містить також сім шкал спрямованих на вимірювання виразності установки на ті або інші внутрішні дії на адресу «Я» підлітка:

Шкала 1 – самовпевненість; Шкала 2 – відношення інших; Шкала 3 – самоприйняття; Шкала 4 – самокерівництво, самопослідовність; Шкала 5 – самозвинувачення; Шкала 6 – самоцікавість; Шкала 7 – саморозуміння.

Респондентам пропонується висловити згоду чи незгоду з 57 твердженнями опитувальника, зазначивши у бланку «так» чи «ні».

При обробці результатів показник за кожним фактором підраховується шляхом підсумовування тверджень, з якими респондент погоджується, якщо вони входять у фактор з позитивним знаком та тверджень, з якими респондент не погоджується, якщо вони входять у фактор з негативним знаком. Отриманий «сирий бал» щодо кожного з факторів перекладається за спеціальними таблицями в накопичені частоти (в %).

Дане тестування підлітків проводилося під час класної години у режимі реальної взаємодії.

Друга методика Е.Г. Ейдемільера «Аналіз сімейних взаємин» призначена для вивчення впливу батьків на виховання підлітків та пошуку помилок у даному процесі. Опитувальник АСВ включає 130 тверджень, що стосуються виховання дітей. У нього закладено 20 шкал. Перші 11 шкал відображають основні стилі сімейного виховання; 12, 13, 17 та 18-а шкали дозволяють отримати уявлення про структурно-рольовий аспект життєдіяльності сім'ї, 14-а та 15-а шкали демонструють особливості функціонування системи взаємних впливів, 16, 19-а

та 20-а шкали - роботу механізмів сімейної інтеграції

Характеристика шкал опитувальника: «Гіперпротекція» та «Гіпопротекція» визначають рівень протекції: надмірний та недостатній. Шкали «потурання» та «ігнорування потреб дитини» вимірюють ступінь задоволення потреб дитини. Шкали «надмірність вимог» та «недостатність обов'язків» дають уявлення про вимоги-обов'язки дитини, тобто ті завдання, які він виконує. Шкали «домінування» та «недостатність заборон» визначають ступінь самостійності дитини, можливість самому вибрати спосіб поведінки. Шкали «надмірність санкцій» та «мінімальність санкцій» дають уявлення про суворість покарань, які застосовуються до дитини батьками за невиконання сімейних вимог. Оцінки за шкалою «нестійкість стилю виховання» дозволяють говорити про постійну різку зміну стилю виховання, прийомів виховання.

Також представлені вузькі шкали такі як: розширення сфери батьківських почуттів, переважання у підлітку дитячих якостей, виховна невпевненість батьків, фобія втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проекція на дитину власних небажаних якостей, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, перевага чоловічих якостей та перевага жіночих якостей.

Третя методика С. Степанова призначена для визначення домінуючого стилю сімейного виховання. Опитувальник містить 10 питань з запропонованими 4 варіантами відповідей. З чотирьох варіантів відповідей респондент повинен вибрати найбільш підходящу для нього. Обробка результатів тесту відбувається відповідно до ключа, де кожен із варіантів відповіді співвідноситься з одним із чотирьох стратегій сімейного виховання: авторитетний (чи демократичний), авторитарний (або домінування), ліберальний (або потуральний) та індиферентний (чи байдужий). Якщо два або більше стилів (стратегій) сімейного виховання набрали однакову (близьку) кількість балів, то вважається, що в такій сім'ї переважає суперечливий (змішаний) стиль виховання.

Друга та третя методика були адресовані саме батькам та були надані їх у формі Гугл-форм. Так, всім респондентам у подальшому були надані

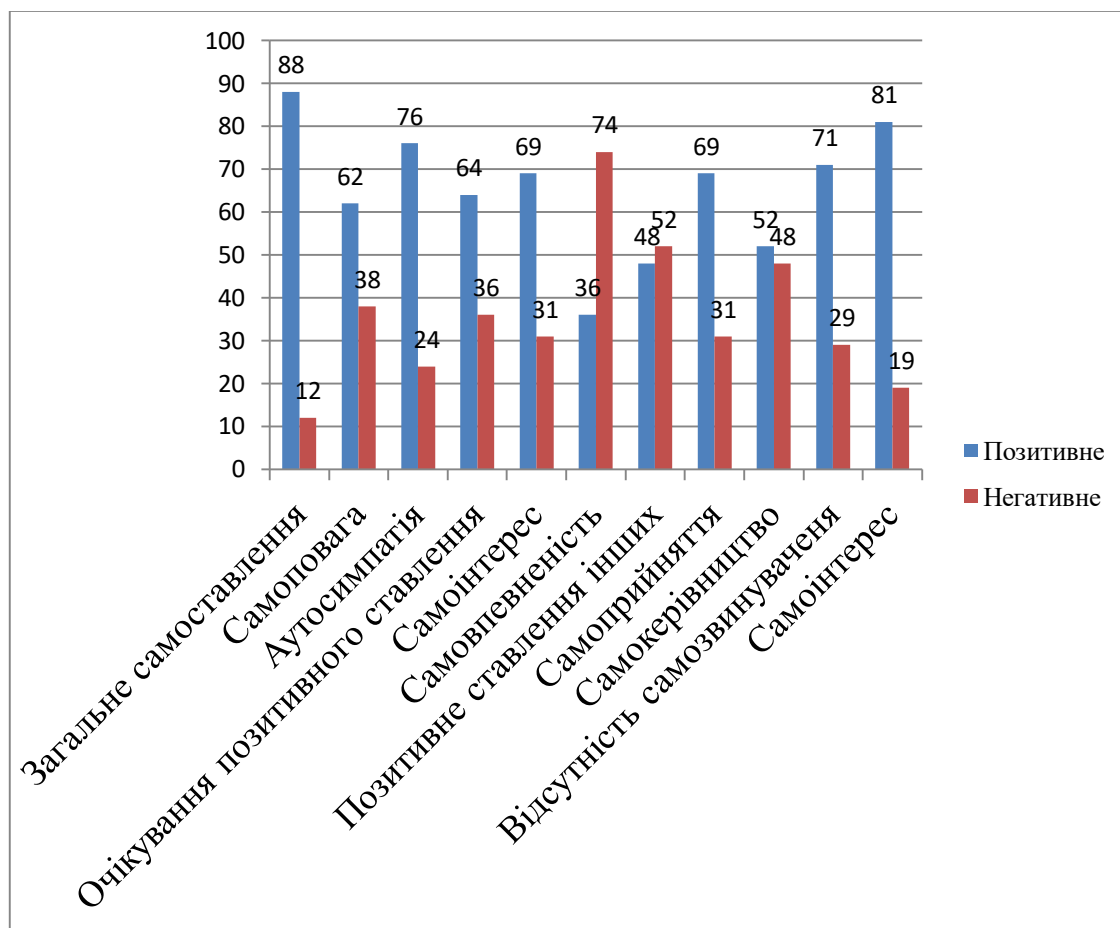
індивідуальні роз'яснення по результатам дослідження та гарантована анонімність.

Коефіцієнт рангової кореляції rs-Спірмена для визначення взаємозв'язку досліджуваних параметрів проводився за допомогою програми Microsoft Excel.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

В результаті дослідження самоствалення особистості підлітків за допомогою тесту самоствалення В. Століна, С. Пантілеєва отримані результати представлені на діаграмі 2.2.1.

Діаграма 2.2.1

Діаг. 2.2.1. Розподіл підлітків по позитивним та негативним показникам само ставлення

Аналізуючи діаграму, можна сказати, що у 62% респондентів позитивно виражена ознака самоповаги. У тесті-опитувальнику само ставлення ця шкала

об'єднала твердження, що стосуються «внутрішньої послідовності», «само розуміння», «самовпевненості». У контексті даного опитувальника йдеться про той аспект самовідносин який емоційно та змістовно об'єднує віру у свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей, вміння контролювати власне життя і бути самопослідовним, розуміння себе.

У 76% випробуваних позитивно виражена ознака аутосимпатії. У контексті опитувальника ця шкала поєднує пункти, в яких відображається дружність-ворожість до свого «Я». У шкалу увійшли пункти, що стосуються «самоприйняття», «самообвинувачення». У змістовному плані шкала на позитивному полюсі об'єднує схвалення себе в цілому та в істотних деталях, довіра до себе та позитивну самооцінку, на негативному полюсі – бачення в собі переважно недоліків, низьку самооцінку, схильність до самозвинувачення. Пункти свідчать про такі емоційних реакціях на себе, як роздратування, зневага, глузування, винесення самовироків.

64% підлітків, які взяли участь у дослідженні, очікують від інших позитивних відносин, схвалення їх дій і вчинків. 36% очікують від оточуючих негативного ставлення до власного персони. У 69% дев'ятикласників позитивно виражена ознака самоцікавості. Вона відображає міру близькості до самого себе, зокрема інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися із собою «на рівних».

В результаті обробки шкал, спрямованих на вимірювання виразності установки на внутрішні дії на адресу «Я» досліджуваного, були отримані такі дані: у 36% виражена самовпевненість, тобто підлітки вважають свої можливості адекватними тим завданням, які стоять перед ними. 48% вважають, що оточуючі ставляться до них позитивно. Ознака самоприйняття позитивно виражена у 69% респондентів, що говорить про задоволеність своїми якостями з реалістичним визнанням своїх обмежень. У 52% підлітків позитивно виражена ознака самокерівництва, самопослідовності, тобто власної передбачуваності, внутрішнього управління своєю поведінкою, дій скоріше на основі власних переконань та цінностей, ніж на основі соціальних норм чи групового тиску. У

29% опитаних виражена ознака самозвинувачення, тобто приписування собі негативних рис характеру, непристойних вчинків тощо. У 71% респондентів не виражена дана установка, тобто вони менше схильні до самозвинувачення.

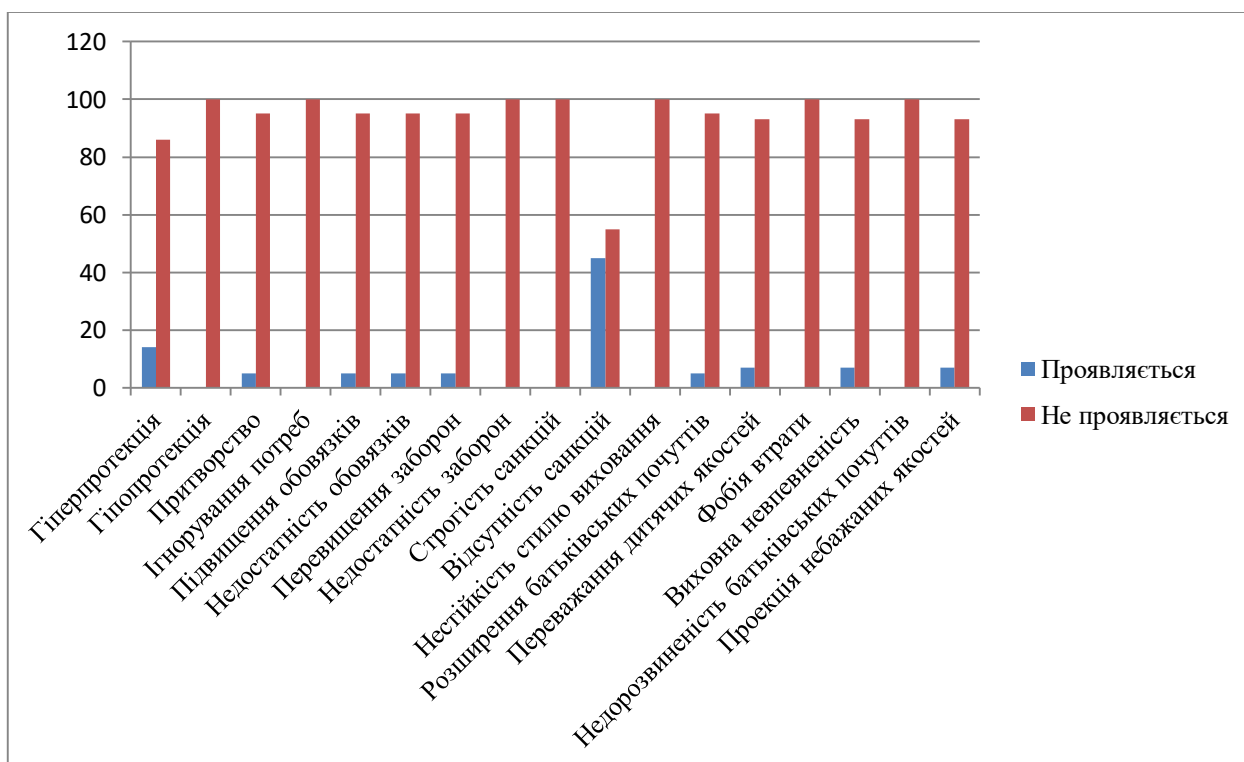
Установка самозацікавленості виражена у 81% опитаних підлітків. У даному випадку це інтерпретується як впевненість у власній цікавості для інших.

У 60% виражена установка до саморозуміння, як процесу усвідомлення суб'єктом власних смислових структур (цінностей, цілей, життєвої позиції) та смислових зв'язків (мотивів поведінки у певній ситуації і потреб, що стоять за ними).

Загалом (за інтегральною шкалою S) у 88% опитаних підлітків переважає позитивне глобальне самоствавлення.

При проведенні дослідження нам також було важливо визначити, які стилі виховання присутні у сім'ях опитаних нами підлітків. В результаті дослідження порушених стилів батьківського виховання за методикою АСВ Е. Ейдемільлера були виявлені наступні порушені стилі виховання, представлені в діаграмі 2.2.2.

Діаграма 2.2.2

Діаграма 2.2.2. Розподіл батьків за порушеннями у вихованні

На основі отриманих даних можна сказати, що у 14% опитаних матерів

спостерігається такий стиль порушеного виховання як гіперпротекція. При гіперпротекції батьки приділяють підлітку дуже багато сил, часу, уваги: виховання є центральною справою у житті батьків. У 5% сім'ях, які взяли участь у нашому дослідженні, спостерігається потураюче ставлення до підлітків. Про потурання говорять у тому випадку, коли батьки прагнуть максимального і некритичного задовольняти будь-які потреби дитини. Вони «балують» її. Будь-яке її бажання для них закон. Надмірність вимог (обов'язків) спостерігається у 5% сімей, які взяли участь в опитуванні. Саме ця якість лежить в основі типу неправильного виховання "підвищена моральна відповідальність". Вимоги до дитини у такому разі дуже великі, непомірні, не відповідають її можливостям, не тільки не сприяють розвитку його особистості, а, навпаки, ставлять його під загрозу.

У 5% опитаних батьків виражений стиль сімейного виховання як домінування, чи надмірність вимог-заборон. В цьому випадку дитині «все не можна». Їй пред'являється безліч вимог, що обмежують його свободу та самостійність. І в 45% сімей нами спостерігалася мінімальність санкцій, де батьки схильні обходитися без покарань або застосовувати їх дуже рідко.

У 5% опитаних сімей нами було виявлено ознаку розширення сфери батьківських почуттів. Зазвичай цей феномен спостерігається за таких порушення виховання, як потураюча або домінуюча гіперпротекція. У 7% батьків, які взяли участь в опитуванні, спостерігається проекція на дитину власних небажаних якостей. В більшості випадків становить основу емоційного заперечення, жорстокого поводження. Недостатність вимог-обов'язків спостерігається у 5% батьків. У цьому випадку дитина має мінімальну кількість обов'язків у сім'ї, його (її) важко залучити до виконання будь-якої роботи з дому. У 7% сім'ях піддослідних було виявлено ознаку переваги в підлітка дитячих якостей. Такі батьки ігнорують дорослішання дітей, розглядають їх як ще «маленьких», намагаючись зберегти такі дитячі якості як безпосередність, наївність та грайливість. Також у 7% сім'ях діагностовано виховну невпевненість. Це ті сім'ї, де відбувається перерозподіл влади у сім'ї між

батьками та підлітком на користь останнього. Батьки у всьому поступаються своїй дитині, не виявляють достатності вимог та заборон до неї.

Такі стилі виховання, як гіпопротекція (стиль протилежний гіперпротекції, та ситуація сімейного виховання, коли за виховання підлітка беруться лише час від часу, до нього часто «не доходять руки», він виявляється на периферії батьківської уваги), ігнорування потреб дитини (протилежний потуранню стиль виховання, у разі якого батьки недостатньо задовольняють потреби дитини, найчастіше це виявляється у бідному емоційному контакті, недостатності спілкування батьків та дитини), недостатність вимог-заборон (порушений стиль сімейного виховання, за якого підлітку «все можна», заборон або не існує зовсім, або підліток з легкістю і без роздумів їх порушує – не приходить додому часно, не виконує доручення, самостійно обирає коло спілкування та планує свою діяльність, а батьки не хочуть чи не можуть встановити рамки поведінки для підлітка), нестійкість стилю виховання (той варіант порушеного стилю виховання, коли воно коливається від одного полюса до іншого, наприклад, від надмірної уваги до ігнорування, від суворості до потурання), фобія втрати дитини (підвищена невпевненість, страх помилитися, перебільшення уявлення про слабкість і крихкість свого дитя, прагнення зробити щось за нього, виховання в страху його втратити), нерозвиненість батьківських почуттів (емоційне заперечення, стиль протилежний розширенню сфери батьківських почуттів, такі батьки висловлюють невдоволення та втому від своїх батьківських обов'язків, а часом навіть і жаль), винесення конфліктів між подружжям у сферу виховання (ситуація, коли змагання між батьками виносяться у виховну сферу) в ході дослідження нами виявлено були.

В результаті діагностики стратегій батьківського виховання за методикою С. Степанова були отримані дані, подані на діаграмі 2.2.3.

Аналізуючи малюнок, зазначаємо, що у 88% опитаних батьків спостерігається авторитетна стратегія виховання. У цих сім'ях батьки усвідомлюють свою важливу роль у становленні особистості підлітка, та за ними самими визнають необхідність у саморозвитку. Тверезо розуміють, які вимоги потрібно диктувати, а які обговорювати. У розумних межах готові переглядати свої позиції. Батьки заохочують особисту відповідальність та самостійність своїх дітей відповідно до їх вікових особливостей та можливостей. Підлітки включені до обговорення сімейних проблем, беруть участь у прийнятті рішень, вислуховують та обговорюють думку та поради батьків. Батьки вимагають від дітей осмисленої поведінки та намагаються допомогти їм, уважно ставлячись до їхніх запитів. При цьому батьки виявляють твердість, піклуються про справедливість та послідовне дотримання дисципліни, що формує правильну, відповідальну соціальну поведінку.

Авторитарна стратегія виховання спостерігається у 12% сім'ях. Ці батьки добре уявляють, яким має вирости дитина, і докладають до цього максимум зусиль. У своїх вимогах вони дуже категоричні та непоступливі. Підлітку часом незатишно під таким суворим контролем. Батьки із таким стилем виховання обмежують самостійність дитини, не вважають за потрібне якось обґрунтувати свої вимоги, супроводжуючи їх жорстким контролем, суворими заборонами,

доганами та фізичними покараннями. В підлітковому віці авторитарність батьків породжує конфлікти та ворожість.

Таких стратегій виховання як ліберальна і індиферентна під час дослідження виявлено не було.

Для виявлення зв'язку стилів виховання та самоствавлення особистості підлітків ми провели статистичну обробку даних у програмі Microsoft Excel. Як математичний метод був застосований непараметричний коефіцієнт кореляції r -критерій Спірмена.

Загалом, визначено, що існує значний і високо значущий прямий кореляційний зв'язок між гіперпротекцією у вихованні підлітка та такою шкалою самоствавлення як «самоцікавість» ($r=0,367$, $p\leq 0,05$; $r=0,435$, $p\leq 0,01$), тобто чим більше батьки приділяють сил, часу та уваги вихованню підлітка, тим більше останній буде впевнений у своїй цікавості для інших людей, а також такий підліток більшою мірою виявлятиме інтерес до самого себе, своїх думок і почуттів. Тоді як показник гіпопротекції високо корелює з показником самозвинувачення ($r=0,459$, $p\leq 0,01$), що говорить про те, що при недостатній увазі до виховання підлітка останній буде найбільш схильний до приписування собі негативних рис характеру, до того щоб вважати себе «поганим». Показник ігнорування потреб підлітка має високий значний прямий кореляційний зв'язок з такими шкалами само відносини як: інтегральна ($r=0,528$, $p\leq 0,01$), самоповага ($r=0,503$, $p\leq 0,01$), аутосимпатія ($r=0,544$, $p\leq 0,01$), очікуване відношення від інших ($r=0,666$, $p\leq 0,01$), самоцікавість ($r=0,472$, $p\leq 0,01$), самовпевненість ($r=0,484$, $p\leq 0,01$), відношення інших ($r=0,604$, $p\leq 0,01$), самоприйняття ($r=0,654$, $p\leq 0,01$), ($r=0,528$, $p\leq 0,01$), самокерівництво ($r=0,557$, $p\leq 0,01$), самоцікавість ($r=0,480$, $p\leq 0,01$): при малому задоволенні потреб підлітків вони більш схильні загалом ставитися до себе позитивніше.

Показник надмірності обов'язків підлітків має значний прямий кореляційний зв'язок зі шкалами «самоцікавість» ($r=0,364$, $p\leq 0,05$) та «самокерівництво» ($r=0,322$, $p\leq 0,05$), що говорить про те, що підлітки, які виховуються в умовах «підвищеної моральної відповідальності» загалом більш

позитивно розглядають власне «Я» з позиції інших і схильні прогнозувати власні дії та поведінку, не піддаючись волі «натовпу». Тоді як показник недостатності вимог обов'язків підлітка має високий значний зворотній кореляційний зв'язок із самоприйняттям ($r=-0,498$, $p\leq 0,01$) та самокерівництвом ($r=-0,399$, $p\leq 0,01$), а також значні зворотні кореляційні зв'язки за інтегральною шкалою самовідношення ($r=-0,364$, $p\leq 0,05$), самовпевненістю ($r=-0,347$, $p\leq 0,05$) та самоцікавістю ($r=-0,389$, $p\leq 0,05$): підлітки, які виховуються за умов мінімальності обов'язків загалом більше негативно розглядають своє "Я" - як з позиції інших, так і для самих себе, менш самовпевнені та прогностичні щодо своїх дій та поведінки. Показник недостатності заборон має значні та високо значимі прямі кореляційні зв'язки із показниками самоцікавості ($r=0,382$, $p\leq 0,05$), та відношення інших ($r=0,441$, $p\leq 0,01$), тобто у випадку, якщо підлітку «все можна», він вважатиме, що оточуючі ставляться до нього більш позитивно, а також виявляють безпосередній інтерес до своєї особистості.

Високий та значний зворотній зв'язок мають показники «мінімальність санкцій» та «глобальне самовідношення» ($r=-0,334$, $p\leq 0,005$), «самоповага» ($r=-0,310$, $p\leq 0,005$), «саморозуміння» ($r=-0,674$, $p\leq 0,001$), що говорить про те, що при відмові батьків від покарання підлітка він схильний менш позитивно ставитися до себе, вірити в себе, усвідомлювати свої цінності, цілі, мотиви, потреби та ін.

Існує високий і значущий прямий кореляційний зв'язок між самовпевненістю підлітків та такими порушеними стилями виховання як «розширення сфери батьківських почуттів» ($r=0,423$, $p\leq 0,01$) та «виховна невпевненість батьків» ($r=0,318$, $p\leq 0,05$), тобто при перерозподілі «влади» в сім'ї між батьками та підлітком, зниженому рівні вимог, підвищеній опіці, прагненні віддати підлітку «всю свою любов і ніжність», він буде більш впевнений у своїх силах та здібностях.

Показники шкали очікуваного відношення від інших має значний негативний кореляційний зв'язок із показниками шкали «фобія втрати дитини» ($r=-0,313$, $p\leq 0,05$), тобто у разі, якщо батьки виявляють невпевненість у силах дитини, страх її втратити, то підлітки будуть схильні вважати прихильність до

них оточуючих негативним, засуджуючим. Показники шкали «винесення конфліктів між подружжям у сферу виховання» мають значний зворотний кореляційний зв'язок з показниками саморозуміння ($r=-0,363$, $p\leq 0,05$) та значний прямий кореляційний зв'язок із показниками самозвинування ($r=0,321$, $p\leq 0,05$): при такому стилі виховання, коли батьки відкрито висловлюють невдоволення виховними стратегіями один одного, при цьому важливіше для них виявляється не благо дитини, а з'ясування відносин, хто з них має рацію, підліток буде більш схильний до самозвинування, приписування собі негативних рис і якостей, і менш схильний до усвідомлення своїх власних цінностей, бажань, мотивів, прагнень тощо.

Показники ліберального стилю виховання мають високо значущий зворотний кореляційний зв'язок із показниками самозвинування ($r=-0,427$, $p\leq 0,01$), а також високо значущі прямі кореляційні зв'язки з усіма іншими шкалами самоствалення особистості підлітків ($r=0,682$, $r=0,445$, $r=0,705$, $r=0,663$, $r=0,675$, $r=0,416$, $r=0,676$, $r=0,818$, $r=0,672$, $r=0,635$, $r=0,676$, $p\leq 0,01$): тобто загалом підлітки схильні більш позитивно ставитися до власної персони, коли батьки високо цінують їх, поважають, пробачають їх слабкості, багато і легко спілкуються з ним, довіряють, не схильні до заборон та обмежень, надають багато свободи та самостійності.

Авторитарний стиль материнського виховання має значні та високо значущі кореляційні зв'язки з загальним само ставленням підлітків ($r=-0,382$, $p\leq 0,05$), аутосимпатією ($r=-0,398$, $p\leq 0,01$), очікуваним ставленням від інших ($r=-0,474$, $p\leq 0,01$), самоцікавістю ($r=-0,428$, $p\leq 0,01$), ставленням інших ($r=-0,634$, $p\leq 0,01$) та самоприйняттям ($r=-0,351$, $p\leq 0,05$): тобто у разі жорсткого, безкомпромісного, що обмежує самостійність, що передбачає масу заборон та вимог виховання, підліток схильний негативніше ставитися до себе, вважати свою персону малосимпатичною та малоцікавою як для себе, так і для оточуючих людей.

Таким чином, основна наша гіпотеза про те, що батьківські стилі виховання впливають на самоствалення особистості підлітків, а саме: емоційне

прийняття, співробітництво, певний ступінь контролю, оптимальність вимог та заборон, а також авторитетна та ліберальний стилі виховання позитивно впливають на само ставлення особистості підлітків, тоді як недостатність вимог, обов'язків та санкцій, ігнорування автономності негативно впливають на їх розвиток.

2.3. Практичні рекомендації щодо гармонізації сімейних відносин

Враховуючи те, що найбільше часу діти підліткового віку проводять саме у закладі освіти, перебувають під систематичним наглядом педагогів, ми вважаємо що саме вони, маючи сформовану психологічну та педагогічну компетентність здатні вчасно помітити порушення у сімейних відносинах та зможуть посприяти їх стабілізації та гармонізації.

Враховуючи особливості діяльності спеціалістів психологічної служби закладу освіти, соціально-психологічна робота з сім'ями має проводитися таким чином:

І. Виявлення неблагополучної сім'ї для подолання кризової ситуації. У закладі загальної середньої освіти даний напрям реалізується через соціальну паспортизацію класу та школи. Даний вид роботи спрямований на визначення кількісної та якісної характеристики соціальних категорії учнів та, відповідно визначення типу сім'ї. У соціальному паспорті закладу визначаються такі категорії: здобувачі освіти, які перебувають на обліку служби у справах дітей, як діти з сімей які перебувають у складних життєвих обставинах, діти-сироти, діти позбавлені батьківського піклування, здобувачі освіти з багатодітних сімей, з малозабезпечених сімей, діти, батьки яких були або є учасниками АТО, діти, батьки яких загинули під час проведення АТО, учні з особливими освітніми потребами, з інвалідністю здобувачі освіти з сімей внутрішньо-переміщених осіб, учні, які перебувають на обліку ювенальної превенції.

Варто зауважити, що наявність певної особливості у життєдіяльності родини може певним чином впливати на сімейні відносини в ній та відобразитися на особистості підлітків.

II. Знайомство з сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з соціальним педагогом.

Передусім у закладі загальної середньої освіти цей етап реалізується через тісну взаємодію педагогів (класних керівників) з батьками дітей, оскільки фактично познайомитися з кожною дитиною та її батьками психолог не зможе. Діагностична робота психолога передбачає визначення проблем родинно-сімейного виховання або дитячо-батьківських стосунків через проведення групової діагностики (планується на рік), а також індивідуально за запитом адміністрації закладу загальної середньої освіти чи безпосередньо педагогів або ж батьків.

Як ми вже зазначали, при проведенні діагностики важливо виявити причину та встановити тип проблемної сім'ї. Від цього залежить траєкторія подальшої роботи спеціалістів.

III. Подолання опору з боку окремих членів сім'ї через опосередкований вплив інших членів сім'ї, розв'язання необхідності такої роботи, завершення до позитивних чинників у сімейних стосунках, інформування про наслідки бездіяльності, показ перспектив роботи.

IV. Отримання згоди сім'ї на соціально-педагогічну та/ або психологічну роботу, укладання контракту про обов'язки сторін у процесі діяльності.

V. Подолання наслідків неблагополуччя, стабілізація й корекція стосунків, усунення причин із неблагополуччя, розв'язання проблем сім'ї.

Психолого-педагогічні технології, що варто застосовувати в роботі з батьками, розглядаються як соціальний, виховний продукт, оскільки вони є наслідком прийняття рішень та їх реалізації педагогами та психологами, вивчаються як результати виховних та психологічних процесів.

У процесі роботи з батьками психолог повинен виявляти граничну тактовність, доброзичливість, логічність, співучасть у вирішенні сімейних проблем, що можуть впливати на особистість підлітка.

Техніки, які повинен використовувати психолог у роботі з батьками, можуть бути такі: дослідження, діагностика членів сім'ї та дітей, здійснення консалтингу та співбесіди.

Крім зазначених методів роботи з сім'єю, психолог використовує метод спостереження. Спостереження може бути як безпосереднім, так і опосередкованим, але підбираючи техніки та інструментарій, психолог, спирається на гуманізм, толерантність та конфіденційність. Самі методики та технології мають бути досить точними, надійними. Вже після проведення розмови, ретельного спостереження фахівець, дійшовши висновку, налаштовується на завершальну розмову, консультацію, готується до зустрічі з батьками та іншими членами сім'ї. Розмова, найчастіше, використовується для більш довірчого контакту, для підтвердження власних припущень, для отримання уточнюючих даних та надання в подальшому грамотної допомоги.

Важливою особливістю психологічної консультації є те, що остаточний результат отриманої консультації адресується дитині. Тому важливо, що дана консультація батьків, опосередковано впливала і на дітей і була адресована саме їм. У процесі використання цієї методики необхідно пам'ятати психологу, що він має право давати лише поради щодо дитячо-батьківських відносин, але реалізовувати поради на практиці мають самі батьки. Ефективність і результативність технік і технологій, що застосовуються психологом, обумовлені тим, наскільки змінилися відносини в сім'ї, дитячо-батьківські відносини, наскільки якісно змінилися відносини дітей з класними керівниками та вчителями школи, і наскільки змінилося ставлення дітей до навчання.

Психолог активно може використовувати батьківські конференції, де присутні батьки різних класів та різновікові діти. Для того, щоб батьки при цьому не відчували певну формальність, або тривожність, психолог проводить попередню бесіду з батьками, налаштовує їх на позитивну ноту, вселяє їм, що

конференція буде корисна і їм самим і дітям. Сама технологія організації та проведення конференції базується на принципах поваги, гуманізму, взаємної довіри, партнерства та співробітництва.

Нарівні з батьківською конференцією, ефективною технологією роботи з батьками – тематична лекція. У плані організації психологи можуть залучати педагогів, батьків та спільно проводити лекцію. Суть даної технології в тому, що тема попередньо обговорюється з батьками і вибираються ті, що набирають найбільше голосів, мають найбільшу актуальність. У роботі з батьками психолог використовує методи переконання для грамотної взаємодії зі своїми дітьми, оскільки батьки не мають достатнього запасу ефективних засобів та прийомів психологічної діяльності та знань із психології.

Щоб технологія досягла своєї мети у роботі з батьками, необхідно враховувати особливості їх віку, життєвого досвіду, освіти.

Впровадження в освітній процес інформаційно-комунікативних технологій – важливий напрямок у роботі з батьками та особами, що їх замінюють. Впроваджені ІКТ дозволяють значно підвищити якість взаємодії педагогів, психологів та батьків. Інформаційно-комунікативні технології та техніки дозволяють автоматизувати окремі інформаційні процеси – компактно її створювати, зберігати та пересилати батькам, активно обробляти отриману інформацію від батьків та консультувати їх.

Для того, щоб ефективно користуватися напрацьованими технологіями, психолог повинен опанувати в процесі навчання офісними програмами, які йому дозволять готувати для батьків психологічні матеріали, поради, рекомендації в Word, Excel, PowerPoint та ін. Крім цього, спеціаліст-психолог повинен використовувати мережеві технології – соціальні месенджери – що дозволяють доставляти потрібну інформацію, проводити заняття з батьками, проводити консультації.

Відзначаючи роль ІКТ, слід звернути увагу на володіння психологом інформаційно-комунікативними технологіями, які дозволяють зв'язатися з батьками через електронну пошту, відеозв'язок, організувати та проводити

відеоконференції з актуальних психологічних та педагогічних проблем, використовувати дошки BBS – BulletinBoardSystem. Ця технологія досить близька за функціональним призначенням до відеоконференцій, що дозволяє швидко і централізовано повідомляти батьків і сім'ї, зацікавленим у психологічній освіті, необхідну інформацію [55, с. 26-27].

В ході психологічно-просвітницької, консультативної роботи, важливим є і підвищення психологічної компетентності педагогів, які працюють з дітьми означеної категорії. Самоосвіта для педагогів сьогодні це доволі важливий момент у їх професійній самореалізації. Проте, психологічна теорія та практика не стоїть на місці. Тому психолог повинен бути в курсі всіх наукових інформаційних нововведень, в курсі інноваційного психологічного досвіду інших психологів. Для цього здійснюється збір та аналіз передової інформації в галузі сімейної, гендерної, шкільної психології. На основі отриманих знань, психологу важливо їх розповсюджувати у практику закладу загальної середньої освіти, що, знову ж таки, найлегше та найефективніше можна зробити за допомогою інформаційно-комунікативних технологій.

Разом з тим, як практична рекомендація щодо гармонізації батьківсько-підліткових стосунків в закладі освіти освіти буде доцільне впровадження корекційної програми для батьків, метою якої є створення виховного середовища в сім'ї, сприятливого для розвитку підлітка.

Завданнями програми є:

- знайомство батьків із психологічними особливостями підліткового віку;
- підвищення педагогічної культури батьків, поповнення їх знань щодо питань виховання підлітка у сім'ї;
- профілактика неправильні дії щодо підлітків зі сторони батьків;
- вироблення колективних рішень щодо виховання підлітків.

Очікуваними результатами є:

1. Ознайомлення батьків із особливостями підліткового віку для того, щоб допомогти дітям відкоригувати ті якості, звички, які можуть суперечити нормам

та вимогам суспільства, подолання внутрішніх суперечностей, виправлення психічного розвитку підлітка, активізація позитивної поведінки підлітка шляхом посилення виховного впливу.

2. Встановлення партнерські відносини батьків, педагогів та дітей.
3. Формування культури здорового життя.
4. Залучення батьків до активної виховної практики.

Програма може бути реалізована у три етапи:

1 етап – підготовчий. На цьому етапі проводиться психологічна та педагогічна просвіта батьків. Психолого-педагогічний супровід спрямовано на підвищення відповідальності та компетентності батьків у галузі виховання підлітків, формування умінь самостійно вирішувати виникаючі під час цього проблемні ситуації.

Процес поетапного психолого-педагогічного супроводу батьків дозволяє побудувати умови благополучної підготовки та встановити та подолати причини, що уповільнюють цей процес.

Основною умовою реалізації програми психолого-педагогічного супроводу сім'ї та її високої ефективності є загальна робота спеціалістів психологічної служби (психолога, соціального педагога) та батьків, їх активність та зацікавленість у шкільних успіхах підлітків.

2 етап. Вступний. Етап побудови партнерських взаємин. Збір інформації.

На цьому етапі проводиться аналіз та дослідження сімей та створення умов для участі сімей у процесі виховання. Реалізується знайомство із сім'ями учнів, з умовами життя та побуту підлітків. З цією метою використовуються наявні документи, бесіди з батьками.

Отримана на цьому етапі інформація послужить відправною точкою для планування роботи з батьками.

Робота з сім'єю підлітка завжди вважалася однією з найпроблемніших у педагогічній діяльності. Дуже важливим для успішної роботи є відновлення втрачених контактів між батьками та школою, між батьками та дитиною. Звичайні тематичні та організаційні батьківські збори не втратили свою

актуальність, але рівень освіти сучасних батьків, їх соціальний запит до вимагають пошуку нових форм та видів співробітництва, якими зможуть стати семінари-практикуми, ділові ігри, сімейні конкурси та свята, батьківські конференції та круглі столи, соціальні та навчальні проекти, тренінги.

Зорієнтуватися батькам дозволяють пам'ятки, що видаються їм. Пам'ятки зможуть нести як повідомлення загального характеру, і представляти собою результат досвіду роботи. Велику підтримку в організації взаємодії у навчанні та вихованні підлітків може надати батьківський комітет, який обирається на перших батьківських зборах.

3 етап – основний. Проведення організаційно-профілактичної роботи: батьківські збори, групова робота (тренінги), консультування (індивідуальне та групове).

Він є основним у роботі з сім'ями підлітків. на даному етапі застосовуються різноманітні форми та методи взаємної діяльності педагогів, психологів та батьків з виховання та навчання підлітків. При цьому психолог має:

- підвищити рівень педагогічних компетенцій батьків;
- направити діяльність батьків на корекцію поведінки дітей у домашніх умовах;
- допомогти батькам у виборі засобів та прийомів виховання дітей;
- зміцнити довіру дітей та батьків та авторитет батьків в очах підлітків.

З цією метою пропонується програма психолого-педагогічного супроводу батьків, що включає цикл зустрічей, кожна з яких передбачає спільне з батьками обговорення теоретичного матеріалу, вирішення педагогічних завдань та проблемних ситуацій, які можуть допомогти батькам краще пізнати своїх дітей.

Програма включає чотири основні напрямки роботи:

1. Діагностичний (анкетування)
2. Консультаційний (консультація психолога)
3. Просвітницький (батьківські збори)
4. Розвивальний (тренінг).

Програма розрахована на рік. Тематичний план програми супроводу представлений у таблиці 1..

Таблиця 1

Захід	Мета та завдання	Термін реалізації
Батьківські збори: «Підлітковий вік: небезпеки та можливості».	Формування уявлень про психологічні особливості підліткового віку.	Вересень
Тренінгове заняття «Знайомство»	Залучення батьків до освітнього процесу, актуалізація знань про типові проблеми у вихованні підлітків.	Жовтень
Тренінгове заняття «Вперед або назад»	Ствоєння умов для усвідомлення особливостей процесу дорослішання.	Листопад
Тренінгове заняття «Я та моя родина»	Створення умов для визначення власних поглядів, стереотипів, самоаналіз.	Грудень
Тренінгове заняття «Я мати (батько), а це означає...»	Сприяти усвідомленню себе в ролі батьків, визначення пріоритетів та цінностей у вихованні підлітка.	Січень
Тренінгове заняття «Я та моя дитина»	Створення сприятливої атмосфери для зближення батьків та дітей.	Лютий
Тренінгове заняття «Способи ефективної комунікативних вмінь та навичок, пошук конструктивних	Створення умов для формування комунікативних вмінь та навичок, пошук конструктивних	Березень

взаємодії з оточуючими та власною дитиною»	шляхів вирішення конфліктних ситуацій.	
Заключне тренінгове заняття	Закріплення позитивної установки на динаміку в родині. Установка на впровадження набутих навичок та вмінь.	Квітень

Також, не варто забувати і про доцільність проведення індивідуальних консультації за результатами проведення тренінгових занять. Розглянемо прийоми, що можуть бути використані у процесі індивідуальної роботи з батьками.

Корекція ставлення батьків до дитини

Даний прийом використовується в ситуаціях, коли причиною труднощів є недовіра батьків до дитини, низька оцінка її здібностей, складність визнати її самостійність і незалежність, прагнення бути дорослим.

Психологу необхідно спільно з батьками визначити, що ж насправді означає «бути дитиною» — бути коханою, рідною, значущою чи безпорадною, невмілою, слабкою?

Один із варіантів — розмова з погляду уявлень гуманістичної психології К. Роджерса: дорослою і самостійною людиною по-справжньому може стати лише тоді, коли їй довіряють. Лише в цьому випадку він здатний повірити у власні сили. Сумніви інших у можливостях людини, які виявляються в гіперопіці (адже опіки потребують слабкі!), підривають її віру у свої сили, роблять пасивним і безпорадним.

Психолог за допомогою питань допомагає зрозуміти батькам, через що «добрі» наміри виявляються пригнічуючи ми і не мають позитивного ефекту; як може виглядати відсутність контролю, нагадувань, вказівок, заборон на самостійні дії; як можна змінити старі способи поведінки на більш гнучкі і адекватні, що сприятимуть відносинам батьків з дорослою дитиною.

Крім того, необхідно нагадати батькоам, що, хоча їх контроль не дуже сильно впливає на життя дитини поза батьківською сім'єю, буває, що за роки спільного життя вона стає необхідним елементом. Людина, яку довгі роки відчували бути самостійною, може відчутти не полегшення, а розгубленість, стане більш залежною, пасивною. Але цей етап необхідно пережити, якщо батьки хочуть, щоб їх дитина стала по-справжньому дорослою людиною. Допомога батьків у формуванні самостійності може полягати не у вказівках та порадах, а у висловленні підтримки та схваленні.

Акція довіри

Даний прийом використовується у випадках, коли у відносинах дитини і батьків є деяка незгода (бар'єри), що є приводом для сварок і конфліктів (досить однозначно окреслена і тривалий час).

Психолог пропонує батькам зняти вимогу, що висувалася, або заборону. Важливо, щоб це виглядало не як демонстрація позиції «Роби як знаєш!», а як прояв довіри, свідчення поважного ставлення до особи дитини.

Прийом «Ти-висловлювання» до «Я-висловлювання»

Прийом застосовується з метою розвитку у батьків емоційної рефлексивності та відкритості у відносинах. Психологу необхідно розповісти батькам про важливість емоційних проявів та запропонувати техніку «Я-висловлювань».

Алгоритм:

- 1) використання займенника "я" (мені, для мене);
- 2) вираження почуттів, що переживаються;
- 3) пропозиція зміни поведінки.

Наприклад, переформулювання фрази: Ти завжди приходиш додому пізно! Де тебе носило? у висловлювання «Я дуже хвилювалася, що тебе так довго не було. Давай домовимося, що ми попереджатимемо один одного, якщо затримуватимемося».

Організація довірчої розмови

Зміна відносини — складний процес, і часто буває доречно дещо форсувати переорієнтацію, організувавши довірчу розмову батька з дитиною. Мета — показати синові/дочці клієнта, що ставлення до нього (до неї) змінилося, вийти на рівень більш глибокого, ніж раніше, контакту та взаємодії, розповівши про себе, про свої почуття та переживання, в основі яких лежить батьківське занепокоєння, тривога та любов до дитини. Розмова, де кожен може відкрити душу, позбутися образ і претензій, що накопичилися, може стати переломним моментом і початком позитивних змін у їх взаємовідносинах.

Можливість такої розмови слід максимально конкретно обговорити, а по можливості вибрати підходяще місце, час, можливі варіанти початку і т.д. планування.

Звісно, до обов'язків психолога закладу освіти не входить психотерапевтична функція з налагодження взаєностосунків у родині, проте фахівець може надати в ході індивідуального консультування такі рекомендації. Що робити батькам для покращення стосунку з вашою дитиною:

Цікавитися життям та захопленнями дитини. Намагайтеся ставити дитині не тільки питання, які стосувалися її навчання, а й питання про повсякденне та особисте життя. Якщо підліток не хоче вам повідомляти якусь інформацію, то потрібно залишити його з цим питанням у спокої і не намагатися витягнути силою. Коли настане час – він сам поділиться з вами.

Похвали багато не буває. Похвала допомагає підвищенню самооцінки та налаштовує на позитив.

Підтримуйте. Незважаючи на те, що підліток здається дорослим, він, як і раніше, потребує вашої підтримки. Підтримуйте підлітка у всіх починаннях, і тоді він почне ще більше намагатися, щоб ви це побачили та похвалили його.

Розмовляйте до душі та знаходьте час для спілкування.

Діліться досвідом. Хоч ви і росли в зовсім інший час, але ваш досвід може бути корисним і ці знання можуть стати в нагоді дитині. Діліться досвідом ненав'язливо, і тоді підліток швидше відчуватиме свою самостійність.

Будьте терплячі. Щоб налагодити стосунки з дитиною, необхідно набратися терпіння та наполегливості. Якщо перший досвід виявився невдалим, не варто опускати руки. Сімейні стосунки неможливо нормалізувати за пару днів – необхідно чимало докласти зусиль, щоб отримати позитивний результат.

Використовуйте «Я-висловлювання» - коли хочете сказати, що незадоволені

Встановлюйте свої межі та правила

Будьте прикладом для наслідування

Будьте щирі та чесні з підлітком. Чого варто уникати батькам, щоб не провокувати конфлікт із підлітком:

Закиди та претензії: діти у підлітковому віці не завжди адекватно реагують на критику та закиди. І щоб уникнути не дуже приємних наслідків, краще замінити закиди добрими порадами та рекомендаціями. Таким чином, ви зможете налагодити контакт із підлітком, і у вас стануть більш довірчі стосунки. Адже це дуже важливо, при цьому він не вислуховуватиме критику на свою адресу.

«Ти-висловлювання» - такі висловлювання сприяють появі конфлікту та підтримують його.

Критика: вдаючись до критики ви можете поранити підлітка і зачепити його, що швидше за все викличе реакцію у відповідь і бажання робити зроби навпаки, досадити вам.

Якщо ви батько, хочете налагодити стосунки з дитиною і не знаєте, як це зробити, то, швидше за все, вам необхідно почати зміни з тактики своєї поведінки по відношенню до своєї дитини, що дорослішає. При цьому важливо пам'ятати таке:

Прямий вплив на підлітка, як правило, не є ефективним, особливо коли є негативні висловлювання;

Будь-який тиск, який ви чините на підлітка, обов'язково викличе його опір, а потім протидію у відповідь;

Зайвий батьківський контроль обов'язково викликає бажання його позбутися і вийти з-під батьківського контролю, звідси поведінка, яку можна назвати «на зло батькам»;

Недовіра до дитини та її здатності впоратися самотійно – знижує самооцінку підлітка та змушує шукати способи компенсуючі способи підвищення самооцінки, які далеко не завжди є конструктивними (куріння, приналежність до різних груп та компаній тощо)

Висновки до розділу 2

Отже, емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей впливу сімейного виховання на формування особистості підлітків проводилося на базі Львівського закладу загальної середньої освіти № 72. Респондентами стали учні 9-Б класу, у кількості 28 осіб, а також їх батьки у прямо пропорційній кількості. Для дослідження були обрані такі методики як тест-опитувальник самоствавлення В. Століна, С. Пантілеєва, «Аналіз сімейних взаємин» Е. Ейдеміллера, «Стратегії сімейного виховання» З. Степанова .

На основі отриманих даних нами було проведено їх кількісний та якісний аналіз, а також проведено кореляційний аналіз, що дозволило підтвердити гіпотезу дослідження, а саме, батьківські стилі виховання впливають на самоствавлення особистості підлітків, а саме: емоційне прийняття, співробітництво, певний ступінь контролю, оптимальність вимог та заборон, а також авторитетна та ліберальний стилі виховання позитивно впливають на самоствавлення особистості підлітків, тоді як недостатність вимог, обов'язків та санкцій, ігнорування автономності негативно впливають на їх розвиток.

Оскільки підлітки багато часу проводять у закладі освіти, то практичні рекомендації щодо гармонізації сімейних відносин були розроблені для спеціалістів психологічної служби та передбачають як систематичний моніторинг прояву порушень у поведінці підлітків, що є причиною проблем в сім'ї, так і проведення індивідуальної та групової корекційної роботи з батьками дітей.

ВИСНОВКИ

Відповідно до мети та завдань дослідження можемо зробити такі висновки. Підлітковий вік є одним із найскладніших і непередбачуваних. Саме в цей період триває перебудова всіх ціннісних орієнтацій дитини. Відбуваються значні зміни у самосвідомості: з'являється почуття дорослості. У дітей виникає бажання якщо не бути, то хоча б здаватися дорослим. З'являється сильне прагнення спілкування з однолітками і саме тому провідним видом діяльності стає інтимно-особистісне спілкування. Але особистісна нестабільність породжує суперечливі вчинки та бажання: підлітки намагаються у всьому бути схожими на своїх однолітків, намагаються виділитися у групах, часто змінюють друзів.

Саме через такі різкі зміни в поведінці та свого образу «Я», підлітку необхідно, щоб поряд була його родина. Але важливим при цьому є те, якого стилю виховання вона дотримуватиметься. Головне щоб сім'я та батьки не виявилися байдужими і холодними до проблем підлітка, а приймали його таким, яким він є, т.к. у протилежному випадку це може призвести до асоціальної поведінки, відлучення від сім'ї, або не розуміння підлітком самого себе та своїх оточуючих.

Аналізуючи різні підходи до визначення поняття, ми дійшли висновку, що сім'я - це певний соціально-демографічний елемент, члени якої пов'язані між собою правами, обов'язками, побутом, мають прямий виховний, соціально-психологічний вплив один на одного та виконують певні функції (виховну, психологічну, економічну, господарсько-побутову тощо) . Вона виступає важливим носієм культури та цінностей та є основним інститутом соціалізації для всіх її членів.

Формування особистості – це процес засвоєння спеціальної сфери суспільного досвіду. Адже в результаті цього освоєння відбувається формування нових мотивів та потреб, їх перетворення та підпорядкування. Друге «народження» особистості припадає, якраз на підлітковий період і пов'язане з

усвідомленням мотивів своєї поведінки та можливістю самовиховання. Виражається у появу прагнення та здатності усвідомити свої мотиви та активно взаємодіяти з суспільством на основі їх підпорядкування та перепідпорядкування.

На формування особистості підлітка впливають внутрішні (спадкові) та зовнішні чинники: соціальне середовище, навколишнє підлітка, відносини з батьками, соціальний статус у колективі однолітків, соціальні ролі підлітка, академічна успішність, сформованість провідної діяльності, а також період творчості.

Порушення внутрісімейних відносин мають прямий вплив на формування особистості підлітка та його поведінку, що було підтверджено емпіричним дослідженням, що проводилося на базі Львівського закладу загальної середньої освіти № 72. Респондентами стали учні 9-Б класу, у кількості 28 осіб, а також їх батьки у прямо пропорційній кількості. Для дослідження були обрані такі методики як тест-опитувальник самоствавлення В. Століна, С. Пантілеєва, «Аналіз сімейних взаємин» Е. Ейдемільера, «Стратегії сімейного виховання» З. Степанова. Дослідження здобувачів освіти відбувалося в очній формі, батькам були запропоновані опитувальники у вигляді Гугл-форм.

На основі отриманих даних та проведення математичного аналізу були отримані кореляційні зв'язки, на основі яких можна зробити висновок про те, що підлітки, які виховуються сім'ях з ліберальним стилем, гіперпротекцією, ігноруванням потреб підлітка, надмірністю обов'язків, недостатністю заборон, розширенням сфери батьківських почуттів, виховною невпевненістю схильні до більш позитивного бачення свого «Я», тоді як підлітки з авторитарних та індіферентних сімей, а також із сімей з такими порушеними стилями сімейного виховання як гіпопротекція, недостатність обов'язків, мінімальність санкцій, фобія втрати дитини, винесення конфліктів між подружжям у сферу виховання схильні до більш негативного самовідношення (зокрема – загальне самосприйняття, саморозуміння, самоцікавості, самокерівництва, самоповаги,

аутосимпатії, самоприйняття, очікуваного відношення від інших, самозвинувачення).

Враховуючи те, що найбільше часу діти підліткового віку проводять саме у закладі освіти, перебувають під систематичним наглядом педагогів, ми вважаємо що саме вони, маючи сформовану психологічну та психологічну компетентність здатні вчасно помітити порушення у сімейних відносинах та зможуть посприяти їх стабілізації та гармонізації. Так в ході роботи можуть застосовуватися як групові так і індивідуальні форми роботи. Була запропонована програма профілактичної, корекційної роботи з батьками, метою якої є створення виховного середовища в сім'ї, сприятливого для розвитку підлітка.

Подальше наукове дослідження передбачає впровадження означеної програми в совітній процес закладу з метою перевірки її ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алексеєнко Т. Ф. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. *Український соціум*. Київ, 2008. С. 63-67.
2. Андреев Ю. С. Неблагополучна сім'я як чинник розвитку агресивної поведінки у підлітків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2013. № 13(4). С. 74-81.
3. Анопрієнко О. В. Стосунки у сім'ї як чинник виникнення хронічного стресу в підлітковому віці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2015. Вип. 19-20. С. 214-224.
4. Балинська М. В. Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення. *Молодий вчений*. 2014. № 11(14). С. 226-230.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-методологічні засади : Навч.-метод. видання. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
6. Богомолова М. Ю. Профілактичний вплив сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів на підлітків-делінквентів. *Габітус*. 2016. Вип. 1. С. 50-52.
7. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості. *Початкова школа*. 2015. №4. С. 4-5. 7
8. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
9. Варій М.В. Психологія. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 288 с.
10. Вікова психологія: навч. посіб. / за ред. М.В. Савчина, Л. Василенко. 2-ге вид., доповн. Київ: Академ-видав, 2011. 384 с.
11. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / за ред. О.В. Скрипченко, Л.В. Долинської, З.В. Огороднійчука та ін. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.
12. Власова О. І. Педагогічна психологія. Київ : Либідь, 2005. 400 с.

13. Гаміна Т. С., Гончар О. Ю. Педагогіка сімейного виховання : Навчальний посібник. Луганськ : Альма-матер, 2012. 523 с.
14. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
15. Дмитренко А. К., Мармазинська П.Є., Тарновська О.С. Психологія сімейного виховання. Чернівці : Прут, 2001. 280 с.
16. Ерніязова В. Стиль сімейного виховання і майбутнє дитини. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. №3. 2002. С. 224-228.
17. Журавльова Н. Психологічна допомога підліткам у вирішенні міжособистісних проблем. *Психолог*. 2008. № 12. С. 3-9.
18. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. посібник. Київ: МАУП , 1998. 92 с.
19. Ігри дорослих. Інтерактивні методи навчання / упоряд. Л. Галіцина. Київ: Ред. загальнопед. газ., 2005. С. 8-16.
20. Калмикова Л. В. Вплив різних типів неблагополучних сімей на поведінку і розвиток підлітків. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2010. № 2. С. 94-98.
21. Коваленко А. Б. Проблеми сучасної сім'ї очима підлітка. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. Вип. 2. С. 12-16.
22. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ:Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400с.
23. Кротенко В. І. Вплив стилю сімейного виховання на формування акцентуацій характеру у підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 28. С. 290-293.
24. Лапчик, О., Фриз, І. Вплив сім'ї на розвиток особистості підлітка. Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць.2015. Веб-ресурс. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/20786/1/7.pdf>

25. Максименко С.Д. Загальна психологія. Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2000. 182 с.
26. Матейко Н. Вплив сімейного виховання на формування адиктивної поведінки дітей і підлітків. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2014. Вип. 18. С. 142-146.
27. Можайкіна О. С. Основні фактори впливу сім'ї на формування відхилень у поведінці підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2012. Вип. 18. С. 180-185.
28. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. 4-те вид., допов. Київ : Кондор, 2007. 656 с.
29. Омеляненко В.Л., Кузьмінський А.І. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 415 с.
30. Павелків Р. В. «Вікова психологія»: підручник. Київ : Кондор, 2011. 468 с.
31. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія: Навч. - метод. посібник для студ. вузів. Суми : Університетська книга, 2006 . 219 с.
32. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с
33. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник / уклад.: М.В.Лемак, В.Ю.Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с. : іл.
34. Райко Г. Ф. Психологічні детермінанти впливу сімейних конфліктів на формування особистості підлітка. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 121(2). С. 129-131.
35. Савчин М. В. Вікова психологія. Київ : Академвидав, 2006. 360 с.
36. Самотаєва Е. О. Особливості взаємин батьків з підлітками у сучасних сім'ях. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 647-658.

37. Теклюк Г. П. Роль сучасної сім'ї у вихованні дітей підліткового віку у Великій Британії. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2011. - № 4. - С. 161-164.
38. Тернопільська В. І. Психологія для старшокласників (від самопізнання до соціальної відповідальності) : Навч. посіб. М-во освіти і науки України; за ред. М. В. Левківського. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 272 с.
39. Торохтій В. С. Методика діагностики психологічного здоров'я сім'ї. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. №9. С.30-35.
40. Туріщева Л. В. Вікові аспекти виховання школяра. *Виховна робота в школі*, 2006. № 8 С.36-41.
41. Туріщева Л. В. Робота шкільного психолога з батьками. Навчально-методичний посібник для вчителя. Харків : Вид. група «Основа» : «Тріада+», 2007. 128 с
42. Цуканова Є. В. Психологічні проблеми міжособистісного спілкування. Підручник. Київ: «Вища школа», 1985. 160 с.
43. Чіп Р. Психологічні особливості розвитку ідентичності підлітка в умовах дисфункційної сім'ї. *Проблеми гуманітарних наук. Серія : Психологія*. 2015. - Вип. 37. - С. 213–224.
44. Чорновол-Ткаченко А. О. Емоційна оцінка підлітками сімейного функціонування як фактор формування "Я-образу". *Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 42. С. 29-36.
45. Шама І.В. Психологічні особливості міжособистісних конфліктів серед підлітків. Фундаментальні і прикладні дослідження в практиках провідних наукових шкіл. 2015. № 3 (9)
46. Шльонська О. О. Вплив стилю сімейного виховання на адаптивні можливості підлітка. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 5.

47. Яблонська Т. М. Сімейне консультування як засіб розвитку позитивної ідентичності підлітка. *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. № 1. С. 38-43.
48. Якубова Ю.М., Антонова-Турченко О.Г. та ін. Проблемні сім'ї: діти і батьки. Студцентр. Київ. 2018. 138 с.
49. Яремчук В. В. Вплив різних моделей сім'ї на девіантну поведінку в підлітковому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 1. С. 400-407.
50. Ярошко М. М. Роль сімейного виховання у профілактиці відхилень у поведінці підлітків. *Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Серія : Педагогічні та історичні науки*. 2012. Вип. 103. С. 224-228.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати дослідження за методикою само ставлення особистості підлітка

Респонден Т	S	I	II	III	IV	1	2	3	4	5	6	7
1	98,00	91,33	96,67	72,33	92,33	81,33	51,33	89,67	79,67	27,67	80,00	83,67
2	98,00	91,33	96,67	72,33	92,33	81,33	51,33	89,67	79,67	27,67	80,00	83,67
3	90,67	86,67	90,67	53,00	92,33	81,33	51,33	70,67	60,33	27,67	100,0	68,67
4	80,00	58,67	77,33	91,33	92,33	47,67	80,00	50,67	92,00	43,33	80,00	43,33
5	90,67	58,67	90,67	91,33	92,33	47,67	80,00	100,0	38,33	15,00	80,00	43,33
6	55,33	71,33	16,00	27,33	71,33	81,33	15,00	34,33	60,33	96,67	80,00	43,33
7	74,33	80,00	58,00	53,00	5,33	47,67	15,00	50,67	38,33	43,33	34,33	83,67
8	49,00	6,00	37,33	27,33	16,00	3,77	32,00	34,33	25,67	81,67	34,33	68,67
9	96,00	91,33	58,00	53,00	71,33	65,67	32,00	50,67	92,00	15,00	80,00	83,67
10	96,67	96,67	86,00	53,00	100,0	92,33	51,33	70,67	79,67	27,67	100,0	83,67
11	96,00	71,33	69,67	91,33	71,33	81,33	51,33	100,0	100,0	27,67	80,00	68,67
12	85,00	34,00	77,33	72,33	49,67	29,33	51,33	50,67	38,33	15,00	54,67	68,67
13	62,67	25,33	58,00	53,00	100,0	16,67	51,33	50,67	38,33	60,67	100,0	43,33
14	80,00	58,67	86,00	53,00	71,33	29,33	32,00	70,67	60,33	43,33	100,0	83,67
15	62,67	44,67	47,00	17,67	92,33	47,67	3,67	70,67	60,33	60,67	100,0	21,33
16	9,00	6,00	21,67	1,00	2,00	16,67	0,67	2,67	38,33	60,67	0,67	4,33
17	69,31	44,67	58,00	9,00	92,33	47,67	15,00	34,33	38,33	27,67	80,00	43,33
18	98,00	91,33	96,67	72,33	92,33	81,33	51,33	89,67	79,67	27,67	80,00	83,67
19	69,33	44,67	58,00	27,33	49,67	49,67	15,00	34,33	38,33	27,67	54,67	68,67
20	90,67	86,67	90,67	53,00	92,33	81,33	51,33	70,67	60,33	27,67	100,0	68,67
21	80,00	58,67	77,33	91,33	92,33	47,67	80,00	50,67	92,00	43,33	80,00	43,33
22	90,67	58,67	90,67	91,33	92,33	47,67	80,00	100,0	38,33	15,00	80,00	43,33
23	55,33	71,33	16,00	27,33	71,33	81,33	15,00	34,33	60,33	96,67	80,00	43,33
24	74,33	80,00	58,00	53,00	5,33	47,67	15,00	50,67	38,33	43,33	34,33	83,67
25	49,00	6,00	37,33	27,33	16,00	3,77	32,00	34,33	25,67	81,67	34,33	68,67
26	96,00	91,33	58,00	53,00	71,33	65,67	32,00	50,67	92,00	15,00	80,00	83,67
27	96,67	96,67	86,00	53,00	100,0	92,33	51,33	70,67	79,67	27,67	100,0	83,67
28	96,00	71,33	69,67	91,33	71,33	81,33	51,33	100,0	100,0	27,67	80,00	68,67

Результати діагностики стилів сімейного виховання

Респондент	Г+	Г-	У+	У-	Т+	Т-	З+	З-	С+	С-	Н	Р Р Ч	П Д К	В Н	Ф У	Н Р Ч	П Н К
1	2	5	6	1	2	2	2	3	0	4	4	2	1	5	2	3	2
2	4	3	1	1	3	1	1	1	2	3	0	4	5	3	2	2	1
3	4	3	3	2	0	2	2	3	1	3	4	4	3	4	5	2	3
4	5	1	1	2	0	1	2	1	2	5	2	0	2	1	0	1	0
5	4	2	0	2	1	2	2	2	1	6	2	1	2	2	0	2	0
6	3	6	3	1	3	1	0	3	1	5	3	6	2	4	1	2	0
7	5	0	2	1	3	0	3	0	2	1	1	2	1	2	2	0	0
8	5	4	4	0	2	1	3	1	1	4	3	1	2	2	4	0	0
9	4	2	0	1	1	2	1	3	3	2	0	4	0	2	0	1	2
10	8	3	5	1	1	3	0	2	1	2	2	8	1	3	2	3	2
11	4	1	4	2	4	2	4	1	3	1	1	3	0	2	4	1	1
12	7	1	7	0	3	2	3	3	1	3	2	4	0	1	1	1	0
13	6	5	3	1	3	1	0	3	1	5	2	3	1	1	3	0	1
14	4	5	4	1	0	2	0	2	1	2	0	3	0	2	2	0	0
15	6	2	4	1	1	3	1	0	1	2	1	2	1	3	2	1	3
16	1	1	4	0	1	1	0	1	1	3	3	2	0	2	1	0	1
17	6	2	3	0	3	1	1	2	2	5	0	3	1	0	4	0	0
18	1	4	7	1	3	1	2	4	1	3	4	3	1	6	2	2	2
19	3	2	0	1	3	0	1	0	2	2	0	3	5	2	2	1	1
20	4	4	4	2	1	3	2	2	0	4	4	3	3	3	5	1	4
21	5	2	0	2	0	2	2	2	0	6	2	1	2	2	0	3	0
22	4	3	1	2	1	1	2	3	1	5	2	2	2	3	0	2	0
23	4	5	4	1	3	0	0	2	0	4	3	5	2	3	1	2	0
24	6	1	3	1	2	1	3	1	1	2	1	1	1	1	2	0	0
25	4	5	5	0	2	2	3	2	0	5	3	2	2	3	4	1	0
26	3	1	1	1	0	1	1	1	2	1	0	4	0	3	0	2	1
27	7	2	3	1	1	2	0	1	1	1	2	7	1	2	2	2	2
28	5	0	3	2	3	3	4	2	4	2	1	3	0	1	4	1	1

Кореляційна матриця показників само відношення особистості підлітка та порушених стилів сімейного виховання

	S	I	II	III	IV	1	2	3	4	5	6	7
Г+	,089	,001	,155	,132	,435* *	-,072	,240	,192	-,063	-,201	,367*	-,163
Г-	-,204	-,027	-,051	-,216	,272	,023	,044	-,100	-,024	,459* *	,300	-,048
У+	-,105	-,135	-,123	-,213	-,138	-,050	-,162	-,045	-,068	,275	-,109	,045
У-	,528* *	,503* *	,544* *	,666* *	,472* *	,484* *	,604* *	,654* *	,557* *	-,285	,480* *	-,015
Т+	-,122	-,242	-,112	,070	-,152	-,112	,081	-,165	,322*	,135	,364*	,101
Т-	-,364	,301	,285	,155	- ,073*	- ,347*	,094	- ,498* *	- ,399* *	-,159	,389*	,207
З+	,269	,029	,252	,481	-,282	-,088	,343	,284	-,086	-,270	-,409	,265
З-	,236	,162	,289	,217	,382*	,078	,441* *	,099	,165	-,155	,236	-,041
С+	,329	,170	,071	,152	-,017	,251	,016	,073	,117	-,587	-,045	,231
С-	- ,334*	- ,310*	-,049	,051	,300	-,136	,305	-,161	-,214	,250	,058	- ,674* *
Н	,022	,118	,168	,106	,147	,144	,291	,079	,011	,243	,013	-,120
Р РЧ	,022	,200	-,217	-,331	-,015	,423* *	-,247	-,267	,110	-,084	,160	,123
П Д К	-,173	-,028	,026	-,069	,139	,192	,131	-,158	-,224	,112	,003	-,204
В Н	,012	,213	-,005	-,131	-,084	,318*	-,080	,042	,109	,218	-,098	-,024
Ф У	-,096	-,053	-,039	- ,313*	,052	,095	-,164	-,018	-,216	,156	,112	,159
НР Ч	,252	,443	,188	-,112	,395	,745	,041	,174	,348	-,087	,385	,023
П Н К	,389	,397	,255	-,091	,368	,510	-,018	,327	,413	-,224	,460	,168

** Кореляція значима на рівні 0.01 (2-стороння).

* Кореляція значима на рівні 0.05 (2-стороння).